

Heerser in eigen Rijk

De mythe van Westfalen en de ontwikkeling van statelijke soevereiniteit in
Europese verdragen

Masterthesis Politicologie

Radboud Universiteit Nijmegen

Auteur: Wouter Schröer

Studentnummer: 0228540

Begeleider: Prof. Dr. R.H. Lieshout

Datum: 20-3-2011

“Rex superiorem non recognoscens in regno suo est Imperator”

Pauselijk Decreet *Per Venerabilem*, 1202

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Hoofdstuk 1 - De Vrede van Westfalen in de Leer der Internationale Betrekkingen	5
1.1 - <i>De Dominante ideeën over de Vrede van Westfalen</i>	5
1.2 - <i>De grote overeenstemming binnen het onderzoeksveld</i>	6
1.3 - <i>Waarom de gebruikelijke visie onjuist is</i>	9
1.4 - <i>De Verdragen van Münster en Osnabrück</i>	11
1.5 - <i>Soevereiniteit of het gebrek daaraan</i>	14
1.6 - <i>Wat is de oorzaak van dit misverstand?</i>	16
Hoofdstuk 2 – Onderzoeksopzet	20
2.1 - <i>De staat in een systeem van soevereine staten</i>	20
2.2 - <i>Soevereiniteit</i>	21
2.3 - <i>Toestand versus aanspraak</i>	22
2.4 - <i>Interne en externe soevereiniteit</i>	22
2.5 – <i>Een systeem van soevereine staten</i>	23
2.6 - <i>Methode van onderzoek</i>	24
Hoofdstuk 3 – Historische en filosofische bronnen van het soevereiniteitsprincipe	27
3.1 - <i>Historische ontwikkelingen in vroegmodern Europa</i>	27
3.2 – <i>Het feodale systeem en het verzet tegen keizer</i>	28
3.3 - <i>Het feodale systeem en het verzet tegen de Paus</i>	30
3.4 - <i>De ontwikkeling van de soevereine staat in de rechtsfilosofie</i>	32
3.5 - <i>De filosofie van de Vattel</i>	35
Hoofdstuk 4 – Soevereiniteit in Internationale Verdragen na Westfalen	39
4.1 - <i>De Vrede van Utrecht – 1713</i>	39
4.2 - <i>Historische achtergrond van de Vrede van Utrecht</i>	40
4.3 - <i>De uiteindelijke verdragen van de Vrede van Utrecht</i>	41
4.4 - <i>Soevereiniteit in de Vrede van Utrecht</i>	43
4.5 - <i>Congres van Wenen – 1814–1815</i>	46
4.6 - <i>Historische achtergrond bij het Congres van Wenen</i>	46

<i>4.7 - De uiteindelijke verdragen van het Weens Congres</i>	47
<i>4.8 - Soevereiniteit op het Congres van Wenen</i>	48
<i>4.9 - Hegemonie en hiërarchie tijdens het Congres van Wenen</i>	51
<i>4.10 – Het Congres van Berlijn – 1878</i>	52
<i>4.11 - Historische achtergrond bij het Congres van Berlijn</i>	53
<i>4.12 - De uiteindelijke overeenkomst op het Congres van Berlijn</i>	54
<i>4.13 - Soevereiniteit op het Congres van Berlijn</i>	55
<i>4.14 - Vrede van Versailles – 1919</i>	56
<i>4.15 - Historische achtergrond – de Eerste Wereldoorlog</i>	57
<i>4.16 – Het verdrag van de Vrede van Versailles</i>	58
<i>4.17 - Soevereiniteit in de Vrede van Versailles</i>	59
Hoofdstuk 5 – Conclusies	64
<i>5.1– Samenvatting</i>	64
<i>5.2 – Analyse van de Vredesverdragen</i>	67
Literatuur	71

Inleiding

De oorsprong van de stad Rome ligt bij de broers Romulus en Remus. Hun krijgshaftige natuur komt voort uit hun opvoeding door een wolvin, die hen uiteindelijk vond, nadat ze in een rieten mandje de Tiber waren afgedreven. Een goddelijk teken zou uiteindelijk bepalen dat niet Remus maar Romulus de eerst koning van Rome zou worden en de stad zijn naam zou geven. Romulus vermoordt vervolgens zijn broer. Een daad die duidelijk overeenkomt met het karakter van het Romeinse Rijk, dat in de eeuwen na zijn dood zou verrijzen.

In de menselijke geschiedenis bestaan talloze van dit soort mythen. Ze vervullen een functie. Ze verklaren hoe iets, dat voorheen niet bestond, is ontstaan, en daarmee waarom de wereld is zoals deze is. Ze bieden een volk een verklaring, waarom ze zijn zoals ze zijn. Ze zijn een manier om het hoe, wanneer, en waarom van hun bestaan een plek te geven in hun gemeenschappelijk bewustzijn. Deze mythes bestaan niet alleen passief, als beschrijving van de oorsprong van een samenleving, maar hebben in die rol ook actief invloed op hoe een samenleving zichzelf beschouwt. Verwijzingen naar het verleden ter verdediging van handelingen in het heden, of verwijzingen het oorspronkelijke karakter van een volk op basis van dit soort mythen, komen veel voor. De invloed van dit soort verhalen beperkt zich niet tot de antieke oudheid, maar bestaat vandaag de dag nog steeds. Deze mythes hebben een symboolfunctie, de verhalen staan voor een versie van de werkelijkheid, die door vele mensen gedeeld en begrepen wordt ondanks het feit dat deze versie van de werkelijkheid niet overeen hoeft te komen met wat er daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Niet alleen door religies, volkeren en steden worden dit soort ontstaansmythes gedeeld. Ook in de wetenschappelijke wereld komen mythes voor die symbool staan voor het ontstaan van een nieuwe manier van denken, een Kuhniaanse paradigmaverandering. De Vrede van Westfalen is een dergelijke symbolische gebeurtenis. De in 1648 getekende vredesakkoorden, die een einde maakten aan de Dertigjarige Oorlog, zouden het ontstaan van een nieuw politiek systeem markeren. De geboorte van een nieuwe orde, een orde waarin wij heden ten dage nog steeds leven: de “Westfaalse” orde.

Zowel binnen de wetenschappelijke gemeenschap van de Leer der Internationale Betrekkingen als die van het International Recht, wordt het als een historisch feit beschouwd dat het congres van Westfalen het eerste forum in de moderne geschiedenis was, waar

verschillende politieke entiteiten voor het eerst “soeverein” worden verklaard. Een congres dat een nieuwe diplomatieke werkelijkheid deed ontstaan. Wat deze nieuwe werkelijkheid precies inhield word onder meer onder woorden gebracht door Robert Janis, wanneer hij schrijft:

The Peace of Westphalia legitimated the right of sovereigns to govern their peoples free of outside interference, whether any such external claim to interfere was based on political, legal or religious principles. [...] Sovereignty, as a concept, formed the cornerstone of the edifice of international relations that 1648 raised up. Sovereignty was the crucial element in the peace treaties of Westphalia, the international agreements that were intended to end a great war and to promote a coming peace. The treaties of Westphalia enthroned and sanctified sovereigns, gave them powers domestically and independence externally (Janis, 1994: 391, 393)

De internationaal rechtsdeskundige Leo Gross brengt het belang van de Vrede van Westfalen misschien nog wel het meest bloemrijk onder woorden als hij stelt: “It represents the majestic portal which leads from the old to the new world” (Gross, 1948: 28). Westfalen symboliseert een paradigmaverandering waarmee in één keer een einde werd gemaakt aan het middeleeuwse feodale systeem en binnen werd getreden in een “nieuwe wereld”, die van het moderne statensysteem waarin soevereiniteit centraal staat. “Westfalen” is daarmee een krachtig mythisch symbool waarvan de strekking is opgenomen in het gemeenschappelijke bewustzijn van grote groepen mensen in zowel de wetenschap als de politiek.

De vraag of deze versie van de werkelijkheid op feiten is gebaseerd, en of de bepalingen in de Vrede van Westfalen ons werkelijk een “nieuwe wereld” hebben doen binnentreden, wordt slechts zelden gesteld. Het lijkt erop alsof het feit dat tijdens de Vrede van Westfalen het systeem van soevereine staten is ontstaan door een groot deel van de wetenschappelijke gemeenschap zelfs als onproblematische achtergrondkennis wordt gezien. Deze ontstaansmythe biedt op deze manier immers een elegante en ondubbelzinnige verklaring voor een zeer complex fenomeen. Een fenomeen dat bovendien samenhangt met begrippen die vallen onder de “harde kern” van het wetenschapsgebied der International Betrekkingen, waarin de soevereine staat een essentiële rol speelt.

Een aantal auteurs heeft echter wel vraagtekens gezet bij de breed gedeelde mening over de vredesverdragen. Dit gebeurde voor het eerst in een hoofdstuk getiteld “Westphalia and all that” door Stephan Krasner (Krasner, 1993: 235). Hierin maakt Krasner, door middel van een uitgebreide historische schets, duidelijk dat soevereiniteit, zoals deze tegenwoordig begrepen wordt in de Leer der Internationale Betrekkingen, op geen enkele manier een onderdeel was van de tekst van de uiteindelijke verdragen en dat de betekenis van de verdragen door de huidige wetenschappers in het vakgebied totaal verkeerd wordt geïnterpreteerd. Het tweede artikel over dit onderwerp bouwt voort op de tekst van Krasner en is geschreven door Andreas Osiander en getiteld: ”Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth” (Osiander, 2001: 251-287). Hierin wordt nogmaals duidelijk dat het idee dat Westfalen de geboorteplaats is van het huidige systeem van soevereine staten niet klopt en wordt aandacht besteed aan de verklaringen die er zijn voor het feit dat dit idee desondanks breed wordt gedeeld.

Zowel Osiander als Krasner heeft een waardevolle bijdrage geleverd aan het blootleggen van de verkeerde interpretaties die ten grondslag liggen aan het idee van Westfalen als een historisch keerpunt. Zij zijn echter niet op zoek gegaan naar een mogelijk ander verdrag waar dan wel de principes van het huidige internationale systeem zijn vastgelegd. Soevereiniteit is een belangrijk concept in het Internationaal Recht en uitvloeisels van het soevereiniteitsprincipe zoals het principe van non-interventie spelen een belangrijke rol in het huidige internationale systeem. Wanneer deze principes hun oorsprong niet vinden in de Vrede van Westfalen, waar ligt deze dan wel? Dat is de vraag die centraal staat in deze thesis.

Met het doel de bovenstaande vraag te beantwoorden is de thesis op de volgende manier opgebouwd. Allereerst zal in het eerste hoofdstuk duidelijk worden gemaakt wat de dominante visie is binnen het vakgebied der Internationale Betrekkingen over wat de Vrede van Westfalen precies inhoudt en hoe deze tot stand is gekomen. Daarna zal worden aangegeven waarom deze visie onjuist is. Hiertoe zal allereerst een korte achtergrond geschetst worden van de historische gebeurtenissen voorafgaand aan het afsluiten van de Vrede van Westfalen, om daarna de verdragen zelf te behandelen. Vervolgens zal in het methodologische hoofdstuk worden beschreven op welke manier zal worden onderzocht wanneer het systeem van soevereine staten wel in verdragvorm is vastgelegd. Voor een beter inzicht in de daadwerkelijke oorsprong van het soevereiniteitsbegrip zal in hoofdstuk drie worden aangegeven hoe de soevereine staat een rol is gaan spelen in het Europese

internationale systeem. Dit zal worden geïllustreerd door allereerst te beschrijven hoe de aanspraak op soevereine rechten door Europese vorsten de macht van de, voorheen superieure positie van de keizer en de paus in het Europees systeem ondermijnden. Daarna zal worden uiteengezet hoe het systeem van soevereine staten een plek heeft verworven in de rechtsfilosofie van de late middeleeuwen en het vroegmoderne Europa. In dit hoofdstuk zal naar voren komen dat soevereiniteit al sinds de dertiende eeuw een belangrijk principe was in het Europese internationale systeem. Ook zal worden aangetoond dat er al voor het afsluiten van de Vrede van Westfalen verschillende vorsten aanspraak maakten op soevereiniteit en door rechtsfilosofen uit deze periode ook als zodanig werden beschouwd. Vervolgens zullen in hoofdstuk vier de belangrijkste Europese Vredesverdragen na Westfalen worden onderzocht. Hierbij zal centraal staan op welke manier het soevereiniteitsconcept een rol speelt in de verdragen en of op basis van de inhoud van de verdragen kan worden gesproken van een systeem van soevereine staten. Uiteindelijk zal blijken dat het niet de Vrede van Westfalen was waarin het principe van soevereiniteit in het internationale systeem voor het eerst werd vastgelegd, maar dat dit pas meer dan 270 jaar later gebeurde. In het Convenant van de Volkenbond werden, onder invloed van de opkomende nationalistische tendensen in Europa en het daarmee samenhangende recht op zelfbeschikking, voor het eerst de principes van soevereiniteit door verschillende staten in verdragvorm vastgelegd. In het afsluitende hoofdstuk vijf zullen de conclusies van dit onderzoek uiteen worden gezet.

Hoofdstuk 1

De Vrede van Westfalen in de Leer der Internationale Betrekkingen

In dit hoofdstuk zal uiteen worden gezet wat de dominante ideeën over de Vrede van Westfalen zijn binnen het vakgebied van de Internationale Betrekkingen. Er zal worden geprobeerd deze ideeën te verklaren en de herkomst ervan te identificeren. Hierna zal worden beargumenteerd waarom deze grotendeels onjuist zijn. Hiertoe zal een beschrijving worden gegeven van wat er daadwerkelijk vastgelegd is in de verdragen die deel uit maken van de Vrede van Westfalen en waarom deze uitkomst een logisch gevolg was van de oorlog die de opmaat vormde tot het tekenen van deze verdragen, in combinatie met de politieke situatie in het West-Europa van de zeventiende eeuw.

1.1 - De dominante ideeën over de Vrede van Westfalen

Onder de Vrede van Westfalen worden twee verdragen verstaan, getekend op 24 oktober 1648. Het eerste verdrag, de Vrede van Osnabrück, het IPO (Instrumentum Pacis Osnabrugense), tussen de Duitse keizer en de koning van Frankrijk en het tweede verdrag, de Vrede van Münster, het IPM (Instrumentum Pacis Monasteriense), tussen de Duitse keizer en de koningin van Zweden. Er zijn verschillende aspecten binnen het huidige internationale systeem waarvan wordt aangenomen dat ze hun oorsprong vinden in de Vrede van Westfalen. De belangrijkste van deze kenmerken zijn: 1) het principe van de soevereine staat, 2) het principe van de wettelijke gelijkheid tussen staten en 3) het principe van non-interventie van de ene staat in de interne aangelegenheden van de andere. De introductie van deze principes binnen het internationale systeem wordt voor het eerst toegeschreven aan de Vrede van Westfalen door Leo Gross, maar wordt overgenomen door vele andere wetenschappers binnen het veld der internationale betrekkingen (Gross, 1948).¹ De oorsprong van deze principes is van groot belang aangezien ze nog steeds een centrale rol vervullen in het huidige internationale politieke systeem. Zo is het soevereiniteitsprincipe terug te vinden in het Handvest van de Verenigde Naties: “De organisatie is gegrond op het principe van soevereine gelijkheid van al haar leden” (Artikel 2.1), worden aanvallen op, of bedreigingen van

¹ Van het begrip “staten” zoals het tegenwoordig wordt gebruikt was in het 17^e eeuwse West-Europa vanzelfsprekend nog geen sprake.

“politieke onafhankelijkheid” en/of “territoriale integriteit” verboden (Artikel 2.4) en verbiedt het Handvest tevens externe politieke interventie in interne aangelegenheden: “Geen enkele bepaling van dit Handvest geeft de Verenigde Naties de bevoegdheid tussenbeide te komen in aangelegenheden die wezenlijk onder de nationale rechtsmacht van een staat vallen, noch wordt op grond van enige bepaling daarin van de Leden verlangd dat zij zodanige aangelegenheden krachtens dit Handvest tot een oplossing brengen” (Artikel 2.7). Daarnaast blijft het soevereiniteitsbeginsel dominant in multilaterale organisaties, zoals de Europese Unie, NAVO, OVSE en de Afrikaanse Unie.

Het belang dat wordt gehecht aan bovengenoemde principes in het huidige internationale systeem is ook de reden dat ons huidige systeem door zowel wetenschappers als politici wordt aangeduid als het “Westfaalse systeem”. Aangezien het wetenschapsgebied der internationale betrekkingen het gedrag van staten binnen dit “Westfaalse systeem” probeert te verklaren, is het interessant te achterhalen in welke periode een dergelijk systeem dan wel is ontstaan. De introductie van dat systeem is namelijk het moment dat de verschillende IB-theorieën, die het gedrag van de actoren in een dergelijk systeem proberen te verklaren, van toepassing worden (Teschke, 2003: 532-534).

1.2 - De grote overeenstemming binnen het onderzoeksveld

Het idee dat Westfalen de oorsprong is van bovengenoemde principes is niet alleen voorbehouden aan de Realistische school, die altijd grote nadruk heeft gelegd op de soevereine staat als primaire handelende actor in haar theorieën, maar wordt ook gedeeld door andere stromingen binnen de IB, zoals de Liberalen en Constructivisten. Er kan derhalve worden gesproken van een grote consensus binnen het vakgebied over het cruciale belang van de Westfaalse verdragen in de transitie van het middeleeuwse systeem naar het moderne statensysteem (Buzan en Little, 1999: 89). Eén van de grondleggers van de Realistische stroming Hans Morgenthau stelt dat: “[the] rules of international law were securely established in 1648”: Meer specifiek: “the treaty of Westphalia...made the territorial state the cornerstone of the modern state systeem (Morgenthau, 1985: 294) en daarnaast: “By the end of the Thirty Years’ War, *sovereignty as supreme power over a certain territory was a political fact*, signifying the victory of the territorial princes over the universal authority of emperor and pope, on the one hand, and over the particularistic aspirations of the feudal barons, on the other” (Morgenthau 1948: 58). Een belangrijke sociaal-constructivistische

denker als John Ruggie meent eveneens dat: “Westphalia represents a break with the past, because it gave territorial rulers within the confines of their own territory the same status as Emperors” (Ruggie, 1983: 195). Ook Alexander Wendt beschouwt de Vrede van Westfalen als een cruciaal keerpunt. Wendt beschrijft in zijn theorie verschillende culturen die dominant kunnen zijn binnen het internationale politieke systeem. Hoewel Wendt over het algemeen terughoudend is in zijn uitspraken over historische cultuurveranderingen binnen het systeem, is hij wel van mening dat Westfalen een zeer duidelijk voorbeeld daarvan is. De introductie van soevereiniteit als kernbegrip in deze cultuur is volgens hem cruciaal: “For much of international history states have lived in a Hobbesian culture where the logic of anarchy was to kill or be killed. But in the seventeenth century European states founded a Lockean culture where conflict was constrained by the mutual recognition of sovereignty” (Wendt, 1999: 318).

Veel andere wetenschappers binnen de IB delen deze ideeën. David Boucher stelt dat de verdragen “provided the foundations for, and gave formal recognition to, the modern states system in Western Europe”; verder geeft hij aan dat de verdragen: “sanctioned the formal equality and legitimacy of an array of state actors, while at the same time postulating the principle of balance as a mechanism to prevent a preponderance of power” (Boucher, 1998: 289, 225). Ook Seyom Brown spreekt over “ Westphalian Principles”, en stelt dat: “even to this day two principles of interstate relations codified in 1648 constitute the normative core of international law: (1) the government of each country is unequivocally sovereign within its territorial jurisdiction, and (2) countries shall not interfere in each other’s domestic affairs” (Brown, 1992: 74). Eén van de meest prominente wetenschappers binnen het vakgebied, de grondlegger van de Neorealistische stroming, Kenneth Waltz lijkt eveneens de Vrede van Westfalen als een historisch keerpunt te beschouwen wanneer hij stelt dat: “From the treaty of Westphalia to the present, eight major states have sought to coexist peacefully or have contended for mastery” (Waltz, 1979: 131). Joseph Nye Jr. veronderstelt zelfs dat niet alleen het idee van statelijke soevereiniteit zijn oorsprong vindt in de Vrede van Westfalen, maar dat zelfs het idee van collectieve sancties bij het schenden van internationaal recht uit de vrede van Westfalen voortvloeit. “Ever since the peace of Westphalia in 1648, a central tenet of international law has been that states are sovereign except when they violate international law, in which case they are subject to collective punishment”(Nye, 2003: 87).

Er zijn echter nog meer voorbeelden die duidelijk maken hoe breed de consensus wordt gedragen. Gianfranco Poggi stelt dat het systeem van onafhankelijke staten, elk met hun eigen

territorium “ [is] consecrated by the peace of Westphalia [1648], the cornerstone of the modern system of international relations” (Poggi, 1978: 89). Hendrik Spruyt betoogt dat: “The peace of Westphalia...formally acknowledged a system of sovereign states” (Spruyt, 1994: 27). Mark Zacher geeft aan dat: “the treaty of Westphalia of 1648 which recognized the state as the supreme or sovereign power within its boundaries and put to rest the church’s transnational claims to political authority” (Zacher, 1992: 59). Volgens Torbjörn Knutsen is het zo dat: “the powers of the Pope and the Emperor ...were drastically reduced by the Treaty of Westphalia. With this treaty, the concept of the territorial state gained common acceptance in Europe” (Knutsen, 1992: 71). Kal Holsti schrijft: “the peace legitimized the ideas of sovereignty and dynastic autonomy from hierarchical control. It created a framework that would sustain the political fragmentation of Europe” (Holsti, 1991: 39). In het door Evans en Newnham geschreven *Dictionary of World Politics* staat dat “A number of important principles, which were subsequently to form the legal and political framework of modern interstate relations, were established in Westphalia. It explicitly recognised a society of states based on the principle of territorial sovereignty” (Evans and Newnham, 1990: 420).

Uit deze citaten van prominente wetenschappers binnen de IB en de verschillende stromingen die zij representeren, kan worden opgemaakt dat er sprake is van een zeer duidelijke en breed gedragen consensus binnen het wetenschapsveld. Deze consensus onderschrijft het idee dat Westfalen niet alleen een historisch keerpunt is geweest maar daarnaast ook dat, met het tekenen van de Vrede van Westfalen, het internationale systeem van soevereine staten zoals wij dat nu kennen in het leven is geroepen. Deze visie berust echter op een mythe De Vrede van Westfalen, is noch het fundamentele keerpunt waar deze door de brede gemeenschap van wetenschappers voor wordt gehouden, noch het moment waarop het internationale systeem van soevereine staten is geboren. De breed gedragen consensus binnen het vakgebied is gebaseerd op een foutieve interpretatie van de betekenis van de akkoorden. In de volgende paragrafen zal worden uiteengezet waarom dit het geval is. Hiertoe zal beschreven worden wat de vredesverdragen behelzen en waarom dit een logisch gevolg is van de gebeurtenissen die aan het tekenen van deze verdragen vooraf gingen.

1.3 - Waarom de gebruikelijke visie onjuist is

De Vrede van Westfalen, de ondertekening van de Verdragen van Osnabrück en Münster, betekende het einde van de dertigjarige oorlog. Deze grootschalige oorlog wordt als één van de meest verwoestende militaire conflicten in de vroegmoderne geschiedenis van West-Europa beschouwd. Voor een goed begrip van de betekenis van de inhoud van de akkoorden is het van belang kort in te gaan op de historische achtergrond waartegen de akkoorden werden getekend.

De dertigjarige oorlog startte in 1618 en begon als een religieus conflict binnen de grenzen van het Heilige Roomse Rijk (HRR). Het HRR was historisch gezien een Katholiek rijk en sterk verbonden met de Paus in Rome. De ideeën van de reformatie, zoals geïnitieerd door Maarten Luther in het begin van de 16^e eeuw, verspreidden zich echter snel, ook binnen de grenzen van het HRR. Schattingen geven aan dat in 1600 katholieken en protestanten binnen het rijk ongeveer gelijk verdeeld waren (Palmer et al, 2002: 133). Aangezien veel katholieken, onder aansporing van de Katholieke autoriteiten, de verspreiding van deze nieuwe religie wilden tegengaan en protestanten juist het recht opeisten om hun religie in vrijheid te belijden, zorgde deze situatie voor interne spanningen binnen het HRR. De verdeeldheid bestond niet alleen onder de bevolking maar ook onder de adellijke heersers die de vele verschillende staten in het rijk bestuurden.

Deze religieuze spanningen leidden uiteindelijk in de zomer van 1618 tot een gewapend conflict waarbij katholieke en protestante allianties tegenover elkaar kwamen te staan. Het begin van het gewapende treffen kwam in de vorm van een protestantse opstand in Bohemen. De protestantse leiders van Bohemen erkenden het gezag van de keizer niet langer en kozen Frederik V, de keurvorst van de Palts, tot koning (Parker, 1984: 51; Wedgwood, 1944: 81-100). Hierop voerde de Keizer een tegenaanval uit, waarbij Bohemen werd verslagen. De Spanjaarden waren de natuurlijke bondgenoten van de Duitse keizer. Niet alleen was Spanje katholiek en sterk verbonden met het Vaticaan. Ook was de koning van Spanje lid van het huis van Habsburg, het huis dat ook de Duitse keizerstitel in handen had. Spanje besloot dan ook om zich actief in het conflict te mengen en het gebied van Frederik V te bezetten, om zo op die manier tevens de voor Spanje belangrijke landroute naar de, sinds 1568 rebellerende, Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in handen te krijgen. Deze uitbreiding van het gewapende conflict leidde op haar beurt tot een reactie van andere Protestantse staten, die

gezamenlijk een aanval opzetten om het verloren gebied terug te veroveren. Deze protestantse aanval werd gesteund door de de Republiek, die op deze manier wilde voorkomen dat Spanje die directe landroute in handen zou krijgen. Deze initiatieven van protestantse zijde waren echter weinig succesvol en zij slaagden er niet in het verloren gegane gebied te heroveren (Parker, 1984: 61-71).

Het grootschalige gewapende conflict in het HRR kon niet langer worden genegeerd door de andere landen in West-Europa. Frankrijk, Engeland en Denemarken werden bij het conflict betrokken door de vorming van een alliantie ter ondersteuning van de protestantse staten in het conflict. Deze alliantie werd geleid door Christiaan IV van Denemarken die, in zijn hoedanigheid van hertog van Sleeswijk-Holstein, persoonlijk bezittingen had in het noorden van het HRR. Dit gaf hem de mogelijkheid en het motief om te interveniëren. Ook zijn invasie werd echter door de katholieken verslagen. Deze overwinning gaf de keizer de mogelijkheid tot een meer gedurfde stap in de vorm van het uitvaardigen van het restitutiedict in 1629. In dit edict werd geëist dat de godsdienstige en territoriale afspraken van de Vrede van Augsburg werden gerespecteerd.² In de praktijk betekende dit dat de kerkelijke bezittingen die in protestantse handen waren gevallen werden teruggevorderd. De gunstige positie van de keizer na de nederlaag van de Denen gaf hem nu ook de mogelijkheid zelf een tegenaanval in te zetten, wat uiteindelijk leidde tot een invasie van het Deense schiereiland (Palmer et al, 2002: 136).

Zorgen over de groeiende macht van de Habsburgers, onder meer in het Baltische gebied, was de belangrijkste reden voor Zweden om zich in het conflict te mengen en te proberen de troepen van de Duitse keizer terug te dringen. Het kreeg hierbij steun van Frankrijk, dat de mogelijkheid aangreep op deze manier te proberen de groeiende macht van de Habsburgers in te dammen. Ondanks zijn Lutherse achtergrond verkreeg de Zweedse koning Gustaaf Adolf niet de steun van zijn natuurlijke bondgenoten, de protestantse staten in Noord-Duitsland. Hierin kwam verandering toen de keizerlijke troepen in 1630 besloten de Lutherse stad Maagdenburg te belegeren. Na de verovering in 1631 werd de stad geplunderd waarbij, door de daaropvolgende verwoestende brand, een groot deel van de stad werd vernietigd en tienduizenden burgers de dood vonden (Wedgwood, 1944: 286-293). De vernietiging van

² De vrede van Augsburg werd getekend in 1555. In de vrede van Augsburg werd binnen het HRR voor het eerst de beroemde regel "*cuius regio, eius religio*" (in het Nederland vaak vertaald met "wiens gebied, diens gebed") van kracht.

Maagdenburg doordrong de andere Lutherse staten van het besef dat ook hun steden het lot van Maagdenburg in de toekomst zouden kunnen ondergaan. De lutheranen begonnen daarom aan een grootschalige herbewapening om dit te voorkomen. Toen keizerlijke troepen Saksen binnen vielen, besloten de Saksen dat een alliantie met Zweden hun positie tegenover de keizerlijke troepen zou verbeteren. De daaropvolgende slag bij Lützen in 1632 tegen de keizerlijke troepen leidde tot een Protestantse overwinning en gaf daarnaast de Zweden de mogelijkheid om grote delen van Zuidwest Duitsland te bezetten. In reactie trok de keizer zijn troepen terug ter verdediging tegen de oprukkende Zweden. De uiteindelijke genadeklap voor de Zweden kwam toen Spaanse troepen in samenwerking met het keizerlijke leger een overwinning op hen behaalden tijdens de slag bij Nördlingen in 1634, het verlies van deze slag betekende het verlies van al het voorheen gewonnen territorium in Zuid-Duitsland. Na de Zweedse nederlaag besloot Frankrijk, dat zich in de eerste jaren van het conflict relatief afzijdig had gehouden, zich in het conflict te mengen. Frankrijk viel, in een poging territorium te verwerven in de Elzas, de Spanjaarden aan. Langzaam maar zeker werden in de daaropvolgende jaren de keizerlijke troepen overwonnen. In de laatste vier jaar van de oorlog, van 1644 tot 1648, onderhandelden de betrokken partijen over de beëindiging van het conflict. Deze onderhandelingen mondden uit in de Vrede van Westfalen (Parker, 1948: 132-144).

1.4 - De Verdragen van Münster en Osnabrück

Vanzelfsprekend is bovenstaande geschiedenis van de dertigjarige oorlog verre van compleet. Zij maakt echter wel duidelijk dat deze oorlog een gecompliceerd, langdurig en veelomvattend conflict is geweest. De uiteindelijke vredesverdragen moesten niet alleen een oplossing vinden om vrede te bewerkstelligen tussen de verschillende oorlogvoerende landen, er moest ook een werkbare en gemeenschappelijk acceptabele oplossing worden gevonden voor het toekomstig vreedzaam samenleven van de verschillende territoriale eenheden binnen het HRR. Het resultaat is dat de verdragen zeer complex zijn en over een veelheid aan onderwerpen handelen. Een belangrijk aspect was daarnaast dat de dertigjarige oorlog uiteindelijk niet is geëindigd in een eclatante overwinning voor de ene en een duidelijke nederlaag voor de andere partij. Het besluit tot het beginnen van onderhandelingen vloeide voort uit het besef bij alle relevante partijen dat een complete overwinning op de tegenstander niet haalbaar was en dat voorzetting van de gevechten slechts een verlenging betekende van de negatieve gevolgen van de oorlog. Hoewel de Fransen en Zweden in principe in zekere mate de overhand hadden tijdens de onderhandelingen, werd dit effect weer enigszins teniet

gedaan door de mogelijkheid van de Keizer om de Fransen en Zweden, vanwege hun sterk divergerende belangen, tegen elkaar uit te spelen. Het uiteindelijke resultaat was dan ook een compromis tussen de verschillende partijen, en geen “overgave” van de ene aan de andere partij.

De uiteindelijke onderhandelingen werden gevoerd door honderden diplomaten en vertegenwoordigers van zowel de keizer en de verschillende Duitse staten, Spanje, Frankrijk, Zweden, de Republiek en de Zwitserse kantons. De uiteindelijke verdragen bevatten veel territoriale overdrachten binnen het HRR. Eén van de belangrijkste daarvan was de Zweedse verwerving van West-Pommeren (IPO, X, 3). De akkoorden hielden daarnaast ook de resecularisatie in van verschillende bisdommen, die als gevolg van het restitutie-edict weer aan de Katholieke kerk waren teruggegeven. Dit maakte een einde aan de wens van de Katholieke kerk om Noord-Duitsland weer onder haar controle te brengen en kan derhalve worden gezien als “ a general checkmate to the Counter Reformation in Germany” (Palmer et al, 2002:138). “The Emperor, with Consent of the whole Empire, likewise yields,...to the most Serene Queen,...the Archbishoprick of Bremen, and Bishoprick of Werden, with the Town and Bailliage of Wilshusen, and the whole Right that did belong to the late Archbishops of Bremen over the Chapter and Diocess of Hamburg...”(IPO, X, 7). De reactie van paus Innocentius X zou daarom zijn geweest de verdragen te typeren als: “null, void, invalid, iniquitous, unjust, damnable, reprobate, inane, empty of meaning and effect for all time”.³ Waaruit blijkt dat de Katholieke kerk zich realiseerde dat de uitkomst een zeer sterke verslechtering van haar machtspositie betekende. Andere belangrijke territoriale overdrachten bestonden uit de succesvolle Franse verwerving van Frans-Duitse grensstreken. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is de overdracht van Elzas-Lotharingen van het HRR aan Frankrijk en de erkenning van Franse heerschappij over de steden Metz, Toulon en Verdun “First, That the chief Dominion, Right of Sovereignty, and all other Rights upon the Bishopricks of Metz, Toul, and Verdun...shall for the future appertain to the Crown of France...” (IPM, LXXI).

De verdragen bevatten ook wijzigingen voor wat betreft de regelingen binnen het HRR, voor de staten onderling, maar ook in de positie van de staten ten opzichte van de Duitse keizer. Hoewel verschillende grotere Duitse staten zoals de Palts en Brandenburg ook voor de

³ De Pauselijke bul *Zelo Domus Dei*, gedateerd 20 november 1648, aangehaald in Van Creveld, 1999:87

verdragen al hun eigen buitenlands beleid voerden, gaven de uiteindelijke verdragen aan elke Duitse staat officieel het recht zelfstandig buitenlands beleid te voeren en verdragen af te sluiten met buitenlandse mogendheden, op voorwaarde dat het buitenlands beleid van individuele staten nooit de algemene belangen van het HRR als geheel zouden mogen schaden:

Above all, it shall be free perpetually to each of the States of the Empire, to make Alliances with Strangers for their Preservation and Safety; provided, nevertheless, such Alliances be not against the Emperor, and the Empire, nor against the Publick Peace, and this Treaty, and without prejudice to the Oath by which every one is bound to the Emperor and the Empire. (IPM LXV – IPO, VIII,2)

De Keizer verloor ook rechten voor wat betreft zijn handelen binnen individuele staten, onder andere het recht belasting te heffen, troepen te mobiliseren of oorlog te verklaren zonder instemming van de Duitse Staten.

They shall enjoy without contradiction, the Right of Suffrage in all Deliberations touching the Affairs of the Empire; but above all, when the Business in hand shall be the making or interpreting of Laws, the declaring of Wars, imposing of Taxes, levying or quartering of Soldiers, erecting new Fortifications in the Territorys of the States, or reinforcing the old Garisons; as also when a Peace of Alliance is to be concluded, and treated about, or the like, none of these, or the like things shall be acted for the future, without the Suffrage and Consent of the Free Assembly of all the States of the Empire. (IPM LXV – IPO, VIII, 2)

Het resultaat van het geheel van deze regelingen was dat het HRR terug viel in een meer feodaal, in plaats van een meer gecentraliseerd systeem, zoals dat in omringende Europese landen in opkomst was. Dit maakte een effectief centraal bestuur van het rijk als geheel moeilijker. Voor wat betreft religieuze aangelegenheden was één van de belangrijkste aspecten de uiteindelijke erkenning van het Calvinisme als religie binnen het rijk. Het Lutheranisme en Katholicisme waren, sinds de vrede van Augsburg, de enige twee geaccepteerde geloofsrichtingen. Het Calvinisme werd hier nu aan toegevoegd. Dit maakte een einde aan het gebrek aan rechten van Calvinisten sinds de Vrede van Augsburg :

It has likewise been thought good, by the unanimous Consent of his Imperial Majesty, and all the Estates of the Empire, That the same Right or Advantage, which all the other Imperial Constitutions, the Peace of Religion, this present Transaction, and the Decision of Grievances therein contain'd, grant

to the Catholick States and Subjects, and to those of the Confession of Augsburg, ought also to be granted to those who call themselves the Reform'd. (IPO VII,1)

1.5 - Soevereiniteit of het gebrek daaraan

In de Verdragen van Münster en Osnabrück wordt echter op geen enkele wijze melding gemaakt van de geboorte van een nieuw statelijk systeem in West-Europa. Daarnaast is de interpretatie onjuist dat de verdragen uiteindelijk dit effect wel zouden hebben vanwege de impliciete gevolgen van de overeenkomst.

Het belangrijkste argument wordt onder andere naar voren gebracht door Osiander wanneer hij schrijft: “[the Peace of Westphalia is] silent on the issue of sovereignty, or, less technically, independence, of European actors. It does not refer to any corollary of sovereignty either, such as nonintervention” (Osiander, 2001: 266). De vaak herhaalde maar desalniettemin onjuiste visie is dat de Nederlanden en de Zwitserse kantons hun onafhankelijkheid door middel van de verdragen hebben verkregen. Dit terwijl het duidelijk is dat de onafhankelijkheid van de Zwitserse kantons van begin af aan onomstreden was en de vraag over onafhankelijkheid van de Nederlanden totaal geen onderwerp van de verdragen was. De Nederlanders hebben zelfs de verdragen nooit ondertekend. Het IPM was het verdrag tussen de Duitse keizer en de Franse koning, en het IPO is getekend door de Duitse keizer en de koningin van Zweden. De Nederlanden hadden, twee maanden voor de ondertekening van de vrede van Westfalen, al een akkoord gesloten met Spanje. In het kort, zoals Osiander al aangeeft “the French and the Swedes as the two non-German signatories to the treaties took their own complete independence for granted. So did everybody else. No one, before or during the war, had questioned that independence, let alone threatened it militarily. Why should they have wanted it confirmed? The treaties confirm neither their “sovereignty” nor anybody else’s; least of all do they contain anything about sovereignty as a principle” (Osiander, 2001: 267). Het is duidelijk dat voor de niet-Duitse partijen het onderwerp soevereiniteit totaal geen rol speelde. Wat kan er echter gezegd worden over de Duitse staten binnen het HRR? De nadruk van het argument van diegenen die Westfalen als het begin van een systeem van soevereine staten zien ligt op de nieuw verworven rechten van deze Duitse staten. Het is waar dat de Vrede van Westfalen hun positie ten opzichte van de Keizer versterkte. De belangrijkste versterkingen waren 1) dat het al bestaande gebruik dat staten hun

eigen buitenlands beleid konden voeren nu officieel werd vastgelegd, zo ook de voorwaarden die hieraan werden verbonden en 2) dat het recht van de keizer voor wat betreft het heffen van belasting, het mobiliseren van troepen en het verklaren van oorlog vanaf dan afhankelijk was van instemming van de Duitse standen.

De belangrijke vraag is echter of de Duitse staten na het afsluiten van de Vrede van Westfalen zichzelf als soevereine staten zagen en ook zo kunnen worden beschouwd. Dit is duidelijk niet het geval. Het argument van protagonisten van dit idee is dat de aan hen geboden mogelijkheid tot het voeren van een eigen buitenlands beleid het beste voorbeeld is van hun nieuw verworven soevereiniteit. Dit argument wordt echter ontkracht door het feit dat Duitse staten voor het afsluiten van de Vrede van Westfalen ook al hun eigen buitenlands beleid voerden. Dit betekent dus feitelijk dat er geen verandering in de al bestaande situatie plaatsvond. Wanneer men argumenteert dat het voeren van een eigen buitenlands beleid een voldoende voorwaarde is voor soevereiniteit, dan moeten de Duitse staten al voor het afsluiten van de Vrede van Westfalen als zodanig worden beschouwd. Daarnaast wordt dit argument ontkracht door het feit dat toekenning van het recht om buitenlands beleid te voeren geen belangrijk element was van de totale vredesverdragen. Het recht wordt bovendien genoemd in een zin die vervolgens alle voorbehouden die aan dit recht verbonden worden opsomt (Art. VIII,2 IPO - § 63 IPM). Deze voorwaarden laten duidelijk blijken dat er geen sprake was van soevereiniteit van de Duitse Staten, hun buitenlands beleid was immer zeer ingeperkt. Zo mochten afgesloten verdragen de belangen van de keizer en zijn rijk niet schaden en werd nogmaals nadruk gelegd op de eed van trouw die zij aan de keizer hadden afgelegd. De staten bevonden zich dus in een rijk waarin zij moesten accepteren dat de keizer wettelijk boven hen was gesteld. Dit is in flagrante tegenspraak met het idee van externe soevereiniteit en dus kan er onmogelijk gesproken worden van een systeem van soevereine staten. De best passende beschrijving voor een dergelijke situatie is een middeleeuws feodaal systeem en dus verre van datgene wat heden ten dage wordt beschouwd als een modern statensysteem. Bovendien wordt in de rest van de verdragen telkenmale herhaald wat de verplichtingen van de Duitse staten ten opzichte van de keizer zijn. De eed van trouw die aan de keizer moest worden afgelegd en de autoriteit van de keizer die moest worden gerespecteerd. “All land in the empire theoretically was still held as a fief granted by the Emperor. The Emperor could depose a territorial ruler for a breach of feudal obligations or violation of criminal law” (Krasner, 1993: 249).

Daarnaast waren de staten ook nog steeds gebonden aan het juridische systeem dat van toepassing was in het gehele HRR en dus ook jurisdictie had binnen de verschillende Duitse staten. De Duitse vorsten en heersers hadden derhalve niet eens de macht het juridisch kader te bepalen dat van toepassing was in de gebieden waar zij, volgens de aanhangers van dit idee, soeverein over zouden zijn. Ook de plaatselijke heersers binnen het HRR zelf waren ondergeschikt aan de constitutionele bepalingen van het rijk. Deze constitutie gaf de plaatselijke bevolking het recht rechtszaken aan te spannen tegen hun adellijke heersers in rechtbanken die in hiërarchie boven de plaatselijke rechtbanken waren gesteld. De ultieme consequentie van dit soort zaken kon zelfs zijn dat plaatselijke heersers, in naam van de keizer, werden afgezet (Osiander, 2001: 274). Uiteindelijk is er dus zowel extern, door de wettelijke bepalingen van het rijk als intern, door de constitutionele bepalingen met betrekking tot de statelijke territoria, geen sprake van soevereiniteit. Heersers van lokale entiteiten waren dus zowel in praktijk als in theorie ondergeschikt aan de wettelijke bepalingen en de constitutie van het HRR. Deze beperkingen van de soevereiniteit zijn wederom mijlenver verwijderd van wat tegenwoordig onder dat begrip wordt verstaan. Dit maakt nogmaals duidelijk dat de ondertekening van de Vrede van Westfalen op geen enkele manier kan worden gezien als het moment van geboorte van het huidige internationale systeem van soevereine staten. Er is geen sprake van soevereiniteit, geen sprake van de wettelijke gelijkheid en geen sprake van non-interventie in interne aangelegenheden. Sterker nog, er is duidelijk sprake van wettelijke ongelijkheid en op verscheidene en zeer relevante manieren sprake van inmenging in interne aangelegenheden door boven de staten gestelde actoren.

1.6 - Wat is de oorzaak van dit misverstand?

In het bovenstaande is duidelijk geworden dat het breed gedeelde idee dat de Vrede van Westfalen de introductie heeft betekend van een systeem van soevereine staten in West-Europa een mythe is. De vraag blijft echter waar deze mythe vandaan komt en hoe het mogelijk is dat deze onjuiste interpretatie zo wijd verbreid is, ook onder prominente wetenschappers binnen de IB?

Voor dit fenomeen is onder andere een verklaring gezocht door Osiander. Zijn conclusies zijn tweeledig. Allereerst ziet hij een connectie tussen de huidige op soevereiniteit gerichte interpretatie van het resultaat van de Vrede van Westfalen, en de propaganda zoals die destijds door vooral de Fransen en Zweden gebezigd werd als excuus om zich te mengen in

het toen lopende conflict binnen het HRR. Deze propaganda had als doel een beeld te scheppen van een “machtshongerig keizerrijk”, geleid door Habsburgers, wier uiteindelijke doel was geheel West-Europa te veroveren, en misschien uiteindelijk de hele wereld. Alhoewel dit idee door de Duitsers niet serieus genomen werd en misschien zelfs niet door de Fransen en Zweden zelf, gaf het ze wel een excuus om zich te “verdedigen” tegen de “expansiedrift” van het keizerrijk (Osiander, 2001: 163). Dit beeld is vervolgens overgenomen door latere wetenschappers, die schreven in een tijd dat het conceptueel denkkader meer gericht was op het idee van een “natiestaat” en het idee van natiestaten die zich verdedigden tegen een agressief keizerrijk paste mooi in dat wereldbeeld (Osiander, 2001:264).

De tweede reden voor de wijdverbreide onjuiste interpretatie van de implicaties van de Vrede van Westfalen is volgens Osiander gelegen in het werk van Leo Gross. Gross, een expert op het gebied van internationaal recht, maar geen historicus, schreef zoals gezegd een uitgebreid artikel over de Vrede van Westfalen in 1948. In dit artikel wordt de basis gelegd voor de hedendaagse onjuiste ideeën over wat er precies in de verdragen staat. Hij is dan ook zover bekend de eerste academicus die in zijn artikel aangeeft dat Westfalen de geboorte vormt van het internationale systeem van soevereine staten. Zoals in de inleiding al is geciteerd schrijft hij zelfs: “for better or for worse...[The peace of Westphalia was] the end of an epoch and the opening of another. It represents the majestic portal which leads from the old to the new world” (Gross, 1948: 28). Wanneer men zijn artikel nu leest lijkt het er echter op dat de daadwerkelijke tekst van de vredesakkoorden hem heeft teleurgesteld wanneer het gaat om ondersteuning van deze veronderstelling. In plaats van voorbeelden uit de verdragen aan te halen die zijn visie ondersteunen schrijft hij dat: “[The actual terms of the settlement] would hardly suffice to account for the outstanding place attributed to it in the evolution of international relations. In order to find a more adequate explanation it would seem appropriate to search not so much in the text of the treaties themselves as in their implications, in the broad conceptions on which they rest and the developments to which they provided impetus” (Gross, 1948:26). Gross herhaalt ook de Frans-Zweedse propaganda en verklaart dat de akkoorden een einde maakten aan de “machtshonger” van het HRR, zorgde voor soevereine rechten van andere Europese staten en een nieuw systeem opzetten dat de basis vormde voor het huidige statelijke systeem (Osiander, 2001: 265).

Gross dicht aan Westfalen dus niet alleen ten onrechte de geboorte van het soevereiniteitsprincipe toe, maar stelt ook dat Westfalen het “worldwide system of states” heeft veranderd. Volgens Gross: “What takes its place is the notion that all states form a world-wide political system or that, at any rate, the states of Western Europe form a single political system. This new system rests on international law and the balance of power, a law operating between rather than above states and a power operating between rather than above states” (Gross, 1948:29). Niet alleen zijn volgens Gross alle staten soeverein en juridisch gelijkwaardig, Westfalen is ook het begin van een, misschien niet wereldwijd, maar dan toch zeker West-Europees systeem van gedeelde wetgeving. Dit wordt wederom niet onderbouwd. Dit geldt al wanneer men kijkt naar West-Europa, maar zeker wanneer men de gehele wereld in ogenschouw neemt. Er was geen sprake van gelijkwaardigheid. Zeker niet voor de honderden Duitse staten die trouw moesten zweren aan de keizer en onder keizerlijke jurisdictie vielen. Er is in de twee verdragen geen enkel bewijs te vinden voor de nieuwe internationaal gedeelde wetgeving waar Gross over schrijft, behalve de obligate belofte om de vrede te bewaren, die vooral gericht was tot de Duitse staten (die daarnaast ook nog moesten accepteren dat de keizer het laatste woord zou hebben bij eventuele onderlinge conflicten). Dit leidt nogmaals tot de conclusie dat Gross een niet onderbouwde bewering doet en er blijk van geeft de politieke situatie in het West-Europa van de 17e eeuw niet te doorgronden en daardoor de implicaties van datgene wat is afgesproken in Westfalen foutief interpreteert. Gross gaat zelfs zo ver te zeggen dat de Vrede van Westfalen gezien kan worden als een voorloper van de Volkenbond (Gross, 1948:25). Wederom een voorbeeld van een compleet gebrek aan inzicht van het verschil tussen de 17^e eeuwse en 20^e eeuwse internationale politiek in West-Europa.

De visie van Gross lijkt in grote lijnen overgenomen te zijn door vrijwel alle wetenschappers in de leer der Internationale Betrekkingen. Er zijn er slechts twee te vinden die vraagtekens zetten bij de aannames zoals gedaan door Gross, namelijk Krasner en Osiander (Krasner, 1993; Osiander, 2001). De reden waarom het vijftig jaar heeft geduurd voordat de algemeen geaccepteerde visie kritisch bekeken is, is onduidelijk. Een reden zou kunnen zijn dat het onderzoeken van de tekst van de werkelijke verdragen ingewikkeld is. Ze bestaan vooral uit territoriale regelingen en constitutionele details, die zonder achtergrondkennis niet eenvoudig te interpreteren zijn. Dit is echter geen afdoende verklaring, onderzoek is immers vaker ingewikkeld, arbeidsintensief en vergt vaker veel achtergrondkennis. Een andere verklaring, die ook door Osiander wordt aangedragen, is dat de conventionele visie over Vrede van

Westfalen een functie vervult als “founding myth” (Osiander, 2001:266). Een simpele, ondubbelzinnige verklaring, die een elegante oplossing biedt voor een zeer complex vraagstuk.⁴

Het lijkt erop dat Thomas Kuhn gelijk heeft als hij stelt dat kritische vragen stellen over algemeen aangenomen en breed gedragen “waarheden”, waarbij het tegelijkertijd gaat om kernwaarden uit het wetenschapsveld, simpelweg niet iets is waar “normale” wetenschappers zich druk over maken (Kuhn, 2003: 78-86). Geconcludeerd kan worden dat het huidige systeem van soevereine staten, ondanks de brede consensus en de vaak herhaalde ideeën daarover, niet in 1648 in Westfalen is geboren. Feit blijft echter dat we heden ten dage leven in een systeem waarin statelijke soevereiniteit wel centraal staat. Dit valt alleen al op te maken uit het feit dat de VN, de organisatie waarin, zoals gezegd, soevereiniteit een centrale rol speelt in haar handvest, heden ten dage 192 staten als lid heeft. Waar en wanneer is dit systeem dan wel geconstitueerd? Het volgende hoofdstuk gaat in op hoe deze vraag het best valt te onderzoeken.

⁴ Een vraagstuk dat bovendien te maken heeft met de kernprincipes van het systeem dat door de Leer der Internationale Betrekkingen wordt bestudeerd. Hiermee raakt het aan de zogenaamde *negative heuristic* ofwel *harde kern* van het wetenschapsprogramma, zoals Lakatos dit in zijn wetenschapsfilosofie uiteen heeft gezet. In de harde kern van de Leer der Internationale Betrekkingen speelt de rol van de staat, als unitaire en dus soevereine actor, een cruciale rol. Zo ook in de theorie van Kenneth Waltz zoals uiteengezet in zijn *Theory of International Politics* (Waltz, 1979).

Hoofdstuk 2

Onderzoeksopzet

In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat de Vrede van Westfalen ten onrechte wordt aangeduid als het punt in de geschiedenis waarop het systeem van soevereine staten is ontstaan. Dit beantwoordt echter niet de vraag vanaf wanneer dit dan wel zo is? Om deze vraag bevredigend te kunnen beantwoorden dient er allereerst duidelijkheid te zijn over wat er precies wordt verstaan onder een “systeem van soevereine staten”. Daarnaast dienen de noodzakelijke voorwaarden, waaraan moet worden voldaan om te spreken van het bestaan van een dergelijk systeem, uiteen gezet te worden. Hiertoe zullen de relevante begrippen in dit hoofdstuk beschreven en geoperationaliseerd worden. Ook zal er worden verantwoord welke methoden zullen worden gebruikt om dit probleem te onderzoeken en zal worden aangegeven wat de voor- en nadelen kunnen zijn.

2.1 - De staat in een systeem van soevereine staten

De staat als handelende actor binnen het internationale systeem neemt in de Internationale Betrekkingen een centrale rol in. De keuze voor de staat als actor binnen een grote meerderheid van IB-theorieën, vloeit voort uit het breed gedeelde idee dat het internationale systeem van nature “anarchisch” van karakter is en dat de staat dankzij het monopolie dat hij heeft op het legitiem gebruik van geweld, de mogelijkheid heeft om, zoals Waltz het noemt “remake the rules by which other actors operate” (Waltz 1979: 94; Lieshout, 1997: 22). Er is geen andere actor in het systeem die staten kan dwingen zijn wil te volgen. De staat is een abstractie, een “denkategorie”, die de werkelijkheid weerspiegelt, die betrekking heeft op een instelling die er aanspraak op maakt over voldoende (gewelds)middelen te beschikken om desnoods af te dwingen dat individuen binnen een zeker grondgebied eventuele beloftes tegenover elkaar nakomen, welke aanspraak ook door een voldoende aantal individuen binnen dat grondgebied wordt erkend”(Lieshout, 1997: 22). De anarchische aard van het systeem en de daaruit voortvloeiende centrale rol van de staat, wordt onderschreven door zowel Realistische, Liberale als Neorealistische IB theorieën.⁵ Maar welke eigenschappen moet een entiteit bezitten om als staat te kunnen worden aangeduid? Het antwoord op deze vraag

⁵ De staat als centrale actor is echter geen onomstreden aanname binnen de IB. Er zijn theoretische stromingen, met name de Sociaal Constructivistische stroming, die het hier niet mee eens zijn.

bestaat uit vier onderdelen. Een eerste noodzakelijke voorwaarde om te spreken van een staat is het beschikken over een eigen territorium. Elke staat maakt aanspraak op de controle van een afgebakend grondgebied. De tweede voorwaarde is de aanwezigheid van een bevolking, die op dit grondgebied leeft. Dit leidt tot de derde voorwaarde van een staat, namelijk de aanwezigheid van een overheid. Een staat heeft personen die de staat besturen en vertegenwoordigen tegenover de buitenwereld (James, 1999: 462-464). De aanwezigheid van deze drie voorwaarden zijn noodzakelijke voorwaarden om van een staat te kunnen spreken. Ze zijn echter nog geen voldoende voorwaarde om een entiteit als staat te kunnen aanduiden. Bovengenoemde voorwaarden zijn immers ook van toepassing op entiteiten die doorgaans niet als leden van het internationale systeem worden beschouwd, zoals de verschillende staten die gezamenlijk de VS vormen. Ook deze hebben territorium, bevolking en een overheid, maar zij worden toch niet gezien als leden van het internationale systeem. Het verschil vloeit voort uit de vierde en meest cruciale onderscheidende voorwaarde, namelijk het bezit van en de aanspraak op soevereiniteit. Een kenmerkende eigenschap voor een staat is dan ook dat hij aanspraak maakt op soevereiniteit en dat deze aanspraak door andere staten wordt erkend.

2.2 - Soevereiniteit

Soevereiniteit is een complex fenomeen, waarbij verschillende aspecten een rol spelen. In de woorden van Lassa Oppenheim: "There exists perhaps no conception the meaning of which is more controversial than that of sovereignty. It is an indisputable fact that this conception, from the moment when it was introduced into political science until the present day, has never had a meaning which was universally agreed upon" (Oppenheim, 1928: 36). Van oudsher betekent soevereiniteit het hebben van onafhankelijke controle over een bepaald grondgebied. Dit concept van soevereiniteit is echter te beperkt om het moderne soevereiniteitsconcept te dekken. Onder soevereiniteit als principe binnen het moderne statensysteem wordt meer verstaan. Maar ook het moderne begrip is, vanwege de veelheid aan facetten die het behelst, verre van helder.

2.3 - Toestand versus aanspraak

De complexiteit vloeit onder andere voort uit het feit dat soevereiniteit niet alleen een feitelijke toestand is, alsook een aanspraak op die toestand (Lieshout, 1997: 22). Een staat die stelt soeverein te zijn maakt aanspraak op de onafhankelijke controle over een bepaald

territorium en de daarop levende bevolking. Deze aanspraak hoeft niet per se overeen te komen met de feitelijke situatie. Er is dus sprake van een normatieve aanspraak en een feitelijke realiteit die geheel, gedeeltelijk of zelfs totaal niet met elkaar overeen hoeven te komen. Het is daarnaast ook de vraag in hoeverre staten, die wel aanspraak maken op soevereiniteit, maar in de praktijk niet de mogelijkheid hebben deze aanspraak waar te maken, als staten kunnen worden aangeduid. Oftewel staten maken niet alleen aanspraak op soevereiniteit maar “...also actually exercise, in varying degrees, such supremacy and independence in practice. An independent political community which merely claims a right to sovereignty (or is judged by other to have such a right), but cannot assert this right in practice, is not a state properly so-called” (Bull, 2002: 8-9).

2.4 - Interne en externe soevereiniteit

Aan soevereiniteit kunnen verder twee aspecten worden onderscheiden. Het eerste aspect is dat van interne soevereiniteit. Deze term houdt in dat “de staat op zijn grondgebied en over de daarop levende bevolking geen ander gezag erkent dan het zijne” (Lieshout, 1997: 23). In de woorden van Morgenthau “centralized power, exercising its authority over a territory” (Morgenthau, 1948). Hiermee wordt aangegeven dat het hoogste gezag binnen het territorium van de desbetreffende entiteit ligt bij de regering van de staat. Uiteindelijk heeft de staat het laatste woord en autoriteit over zijn grondgebied en niet andere actoren als kerken, bedrijven of vakbonden. Deze andere actoren kunnen natuurlijk invloed uitoefenen, maar de staat heeft het ultieme machtsmiddel (namelijk het monopolie op het legitiem gebruik van geweld) in handen.

Het andere, daarmee samenhangende aspect, is dat van de externe soevereiniteit. Onder externe soevereiniteit wordt het principe verstaan dat “een staat in zijn internationale betrekkingen geen gezag boven zich erkent” (Lieshout, 1997: 23). Dit principe wordt ook wel “onafhankelijkheid” genoemd. Aangezien het internationale systeem anarchisch is en staten geen andere autoriteit boven zich erkennen beschouwen zij zich als het hoogste gezag binnen het systeem. In de woorden van Waltz: “To say that a state is sovereign means that it decides for itself how it will cope with internal and external problems, including whether or not to seek assistance from others...states develop their own strategies, chart their own course, make their own decisions and whatever desires they develop” (Waltz, 1979: 96). Deze combinatie van interne en externe soevereiniteit houdt dus aan de ene kant in dat het voor een soevereine

staat onacceptabel wordt geacht wanneer externe actoren zich, tegen de wens van de staat in, mengen in interne aangelegenheden. Aan de andere kant betekent dit ook dat, wanneer een staat stelt het soevereiniteitsprincipe te respecteren, die staat zich ervan moet weerhouden zich te mengen in de interne aangelegenheden van een andere staat. Zoals Hedley Bull het formuleert: “

From the perspective of any particular state what it chiefly hopes to gain from participation in the society of states is recognition of its independence of outside authority, and in particular of its supreme jurisdiction over its subjects and territory. The chief price it has to pay for this is recognition of like rights to independence and sovereignty on the part of other states. (Bull, 2002: 17).

Dit principe wordt ook wel het non-interventieprincipe genoemd en is een onvermijdelijk uitvloeisel van de principes van interne en externe soevereiniteit. Wanneer staten deze principes accepteren wordt wederzijds elkaars recht op machtsuitoefening op het eigen grondgebied erkend. Hiermee wordt impliciet het recht van andere staten erkend gevrijwaard te blijven van ongewenste inmenging in interne aangelegenheden door andere staten. Wederzijdse erkenning van deze rechten is dan ook cruciaal.

Een laatste belangrijk aspect van soevereiniteit is dat soevereiniteit een ondeelbare eigenschap is. Staten kunnen wel bevoegdheden overdragen aan andere instituties, een prominent voorbeeld hiervan is de huidige situatie in de Europese Unie, waarbij lidstaten verschillende bevoegdheden, vooral op het terrein van handel en economie, aan de EU hebben overgedragen. Dit betekent echter niet dat staten hun soevereiniteit of delen daarvan opgeven (Lieshout, 1997: 24). Soevereiniteit is zoals James het stelt:

Not [a characteristic] which can exist to a degree, in terms of more or less. In political terms a sovereign state may be weak; it may be barely able to support itself by its own efforts...but such a condition does not detract from the state's constitutional status...For constitutional independence is either possessed, or not. The relevant entity is sovereign (and therefore 100% sovereign) or lacks sovereignty – lacks it totally. (James, 1999: 463).

2.5 – Een systeem van soevereine staten

Onder een systeem wordt een verzameling elementen verstaan, die op de een of andere manier met elkaar samenhangen. Dit laatste betekent dat “het gedrag of de toestand van ieder van de

elementen wordt beïnvloed door het gedrag en de toestand van andere elementen” (Lieshout, 1993: 41 – Lieshout 2004: 21). Of in de woorden van Robert Jervis: “We are dealing with a system when (a) a set of units or elements is interconnected so that changes in some elements or their relations produce changes in other parts of the system; and (b) the entire system exhibits properties and behaviours that are different from those parts” (Jervis, 1997: 7) Een systeem van soevereine staten is, zoals uit bovenstaande definities voortvloeit, een anarchisch systeem met daarin entiteiten die aanspraak maken op ultiem gezag over een bepaald territorium, beschikking hebben over een bevolking en een regering wier gezag over dat territorium en de daar levende bevolking door andere, gelijksoortige actoren,⁶ ook als zodanig wordt erkend. Daarnaast zien de desbetreffende actoren zichzelf en gelijksoortige actoren als hoogste autoriteit binnen dit anarchisch systeem.

2.6 - Methode van onderzoek

Hoe kunnen veranderingen binnen dit systeem, waaronder de verandering van een systeem van niet-soevereine naar een systeem van soevereine staten worden ontdekt? Hiertoe is het noodzakelijk te onderzoeken of staten zichzelf soeverein achten, maar ook of zij zichzelf binnen het internationale systeem wederzijds als soeverein erkennen. Hiervoor is het van belang de verhoudingen die staten tot elkaar hebben te onderzoeken. Verhoudingen tussen verschillende staten vinden hun weerslag in de verdragen die ze met elkaar afsluiten. Uit de bewoordingen die in deze verdragen worden gebruikt en de bepalingen die in deze verdragen worden opgenomen, kan de aard van hun onderlinge verhoudingen blijken. Wanneer staten elkaar als soevereine entiteiten beschouwen, moet dit in de onderlinge afgesloten verdragen terug te vinden zijn. In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat in de periode van het afsluiten van de Vrede van Westfalen er geen sprake was van een internationaal systeem van soevereine staten. Aangezien we heden ten dage dit principe wel in internationale verdragen, zoals het Handvest van de VN kunnen terugvinden, wordt er tijdens dit onderzoek vanuit gegaan dat het systeem in de periode na het afsluiten van de Vrede van Westfalen is ontstaan. Om te onderzoeken of staten zichzelf en elkaar een soevereine status toedelen zal er in dit onderzoek worden gezocht naar het eerste verdrag waarin staten hun soevereine status en wat deze inhoudt vastleggen.

⁶ Deze gelijksoortigheid is een fundamenteel onderdeel van de Leer de Internationale Betrekkingen. Zo gebruikt Waltz voor hetzelfde begrip de term “like units” (Waltz, 1979: 93)

Aangezien het principe van soevereiniteit een evolutie heeft doorgemaakt en als zodanig ook in verschillende verdragen tussen statelijke entiteiten wordt aangehaald is het van belang demarcatiecriteria te formuleren. Wat zijn de precieze voorwaarden om te spreken over een internationaal systeem van soevereine staten? Een van de voorwaarden is dat meer dan twee staten de principes van soevereiniteit onderschrijven. Een verdragsrechtelijke erkenning van het soevereiniteitsprincipe door slechts twee staten zou immers niets zeggen over het systeem, maar over de onderlinge betrekkingen tussen deze twee staten. Slechts wanneer meer dan twee staten tegenover elkaar dezelfde principes hanteren, kan worden aangenomen dat dit niet simpelweg het resultaat is van toevallige politieke omstandigheden tussen de twee staten, maar een weerslag vormt van een verandering binnen het internationale systeem.

Van erkenning van soevereiniteit is slechts sprake wanneer aan een aantal voorwaarden wordt voldaan. Allereerst moeten de verschillende staten het principe van interne soevereiniteit erkennen. Zij moeten binnen hun territorium het hoogste gezag zijn en dus geen ander gezag erkennen op hun grondgebied. Daarnaast moet worden voldaan aan de principes van externe soevereiniteit, binnen het internationale systeem wordt er geen gezag erkend boven dat van de staten. Deze voorwaarden moeten expliciet benoemd worden en worden vastgelegd. In deze verdragen moeten staten onderling het soevereine gezag over hun eigen territorium erkennen. Uitvloeisel van deze erkenning betekent daarnaast dat staten beloven zich niet te zullen mengen in de interne aangelegenheden van andere staten. Zoals gesteld dienen deze voorwaarde in een formele overeenkomst tussen staten te worden vastgelegd.

Er zal dus in dit onderzoek worden gezocht naar een verdrag of een groep van verdragen tussen minstens drie verschillende statelijke entiteiten waarin zowel de interne als de externe soevereiniteit van deze staten wederzijds wordt benoemd. Hiertoe zullen de belangrijkste vredesverdragen in de geschiedenis van West-Europa na de Vrede van Westfalen worden bestudeerd. De precieze regelingen en bewoordingen die in deze verdragen worden gebruikt en de vraag of de bewoordingen voldoen aan de principes van het soevereiniteitsbeginsel zal hierbij nader worden beschouwd. De verdragen die in dit kader worden onderzocht zijn de verdragen die door wetenschappers, historici en politicologen, worden gezien als de belangrijkste historische verdragen in de ontwikkeling van het internationale statensysteem in Europa (Krasner 1999: 29; Teschke, 2003: 5). Dit zijn de Vrede van Utrecht (1713), het Congres van Wenen (1815), het Congres van Berlijn (1878) en de Vrede van Versailles (1919). Deze verdragen werden in veel gevallen afgesloten na afloop van grootschalige

oorlogen waarin een veelheid aan statelijke actoren participeerde. De onderhandelingen die aan het afsluiten van deze verdragen voorafgingen vonden, vanwege het grote aantal deelnemers, vaak plaats in de vorm van een conferentie. De uiteindelijke verdragen zijn meestal een serie van bilaterale overeenkomsten tussen de belanghebbende actoren, maar in sommige gevallen daarnaast ook een, door iedere deelnemer ondertekend slotverdrag. Vaak wordt aan deze verdragen toegeschreven dat ze het systeem, zoals het tot dan toe in Europa bestond, veranderden en aanpasten aan een nieuwe politieke situatie. Aangezien de erkenning van de principes van statelijke soevereiniteit een belangrijke systeemverandering is, kan worden verwacht dat deze principes in deze verdragen zullen zijn opgenomen. Van elk verdrag zal een korte historische introductie worden gegeven. Daarna zullen de belangrijkste artikelen in de verdragen worden behandeld en zal worden onderzocht in hoeverre de bepalingen in de verdragen de principes waaraan een internationaal systeem van soevereine staten aan moet voldoen, onderschrijven.

Hoofdstuk 3

Historische en filosofische bronnen van het soevereiniteitsprincipe

Voor een goed begrip van de oorsprong van soevereiniteit als beginsel in het internationale systeem, is een korte historische schets van de bron van het idee noodzakelijk. In deze historische schets zal duidelijk worden gemaakt hoe het principe van interne soevereiniteit, het principe dat de staat op zijn grondgebied geen ander gezag erkent dan het zijne, voorkomt uit de specifieke politiek-territoriale situatie van het Europa tijdens de late middeleeuwen. Daarnaast zal worden beschreven wanneer, en op welke wijze, de aanspraak op externe soevereiniteit, het principe dat een staat in zijn internationale betrekkingen geen gezag boven zich erkent, zijn weerslag vond in het vroegmoderne Europa. Uit deze beschrijving zal blijken dat al sinds de late middeleeuwen een aantal Europese vorsten de tot dan toe superieure macht van de keizer en de paus in het Internationale systeem met succes aanvocht. Zij verklaarden zichzelf soeverein en ontkenden daarmee elk ander gezag over hun territorium. Al voor de Vrede van Westfalen worden zij ook als zodanig door contemporaine rechtsfilosofen omschreven. Hieruit blijkt dat de oorsprong van het soevereine systeem al lang voor Westfalen kan worden gevonden, het bestaan van *de facto* soevereine staten is al sinds de veertiende eeuw een feit.

3.1 - Historische ontwikkelingen in vroegmodern Europa

Het oorspronkelijke middeleeuwse systeem van territoriale structuren bestond uit een grote variëteit aan overlappende en complexe bestuurlijke hiërarchieën. In de woorden van Krasner: “Different actors did different things. Their obligations overlapped and sometimes conflicted because vassalage was not strictly hierarchical... Society was understood as a great chain of duties. Individuals held multiple hereditary titles. The distinction between domestic and international politics was not simply blurred, it had little or no conceptual meaning” (Krasner, 1993: 252). In dit feodale stelsel waren de belangrijkste territoriale eenheden de leengoederen van de verschillende adellijke heersers. De grenzen van deze territoria en van de territoriale bezittingen van de heersers waren zeer variabel en konden op korte termijn veranderen door overerving, oorlogen of opdeling. Daarnaast bestond er in deze middeleeuwse orde het idee van een groot Christelijk rijk, een gebied gedefinieerd op basis van religieuze identiteit en vallend onder de autoriteit van de paus (Murphy, 1996: 84). Naar deze religieuze eenheid

wordt verwezen met de term *Respublica christiana, Christianitas, orbis christiana* of *regni et principes christiani* (Lesaffer, 2004: 29). Dit betekende dat tot in de 12^e eeuw, het verklaren van onafhankelijkheid door lokale heersers gelijkstond aan het verbreken van door God gegeven wetten (Holsti, 2004: 119). Ook de keizer van het Heilige Roomse Rijk had in dit middeleeuwse systeem een bijzonder positie. Daar waar de Paus het hoogste gezag vertegenwoordigde op religieus gebied, was de keizer het hoogste wereldlijke gezag (Dominus Mundi) in het feodale systeem van West-Europa in de middeleeuwen, zoals Ullman het stelt “...the emperor was lawful overlord and supreme monarch of Europe: every king and prince was inferior to him” (Ullman, 1949: 3).

3.2 – Het feodale systeem en het verzet tegen de keizer

Een belangrijke verandering in het feodale systeem van West-Europa was de culminatie van macht binnen meer uitgebreide territoria in de handen van één absolute heerser. Deze heersers begonnen in de dertiende eeuw de bovengestelde positie van de keizer in de feodale hiërarchie expliciet te ontkennen. De belangrijkste tegenstander van de superioriteit was de Franse kroon, die in deze periode een steeds machtigere positie ten opzichte van zowel de Franse edelen als de geestelijkheid begon te verkrijgen. Zo was wetgeving, rechtspraak en belastingheffing in Frankrijk in handen van de kroon. In de dertiende eeuw verwierp de Franse koning de ultieme keizerlijke aanspraak op wereldse heerschappij. Vanzelfsprekend leidde dit tot een conflict met de keizer. In deze discussie was het de paus die uiteindelijk een decreet uitvaardigde om het geschil te beslechten. Zo wordt al in 1202 door paus Innocentius III het decreet *Per Venerabilem* uitgebracht waarin wordt gesteld dat de koning van Frankrijk niet ondergeschikt is aan een hogere wereldlijke autoriteit (Hinsley, 1986: 80).⁷ De positie van Frankrijk blijft echter onderwerp van discussie, zo ontkende paus Bonifatius VIII, die in deze periode in een hevig conflict was verwickeld met de Franse koning Filips IV, de bevoegdheid van de Franse kroon om zich te onttrekken aan de imperiale hegemonie, waardoor hij zijn voorgangers tegensprak.⁸ De Franse koning zelf bevestigde in zijn uitspraken echter zijn onafhankelijke positie ten opzichte van de keizer. In een verslag uit 1254 stelt hij dat, wanneer het gaat om

⁷ In dit decreet staat inter alia: “insuper cum rex (Franciae) superiorem in temporalibus minime recognoscat”, de Franse koning is in wereldse macht aan niemand ondergeschikt. Daarnaast stelt de Paus: “Rex superiorem non recognoscens in regno suo est Imperator”, een koning die geen meerdere erkent is keizer in zijn eigen rijk, zoals geciteerd in Ullman (1949:3).

⁸ “Nec insurgat hic superbia gallicana, quae dicit, quod non recognoscit superiorem. Mentiantur, quia de jure sunt et esse debent sub rege Romanorum et imperatore”. Wanneer de trotse Franse koning stelt aan niemand ondergeschikt te zijn liegt hij, zoals iedereen is hij ondergeschikt aan de Romeinse keizer, zoals geciteerd in Ullman (1949: 7).

het toepassen van keizerlijke wetten, hij dit niet doet omdat hij daartoe is verplicht, maar omdat hij oude tradities niet wil verbreken en stelt hij tevens “Imperator in Regno Suo” te zijn (Holsti, 2004:119). In de woorden van Ullman: “There is thus no doubt that this king did not feel himself to be legally and politically subjected to the emperor” (Ullman, 1949: 11). Uit bovenstaande blijkt dat de Franse koning zichzelf als soevereine actor ziet in het systeem, aan geen enkele andere wereldlijke macht ondergeschikt.

Een andere koning die de keizerlijke macht ontkende was Robert van Napels, die ook stelde “heerser in zijn eigen rijk” te zijn, en hiermee het recht opeiste zelf de macht te hebben alle door hem gewenste wetten in zijn rijk van toepassing te laten zijn, zelf wanneer dit inging tegen de wensen van de keizer. Een positie die in grote mate vergelijkbaar was met de positie van de Franse koning. Het belang dat aan dit conflict wordt gehecht komt echter voort uit het feit dat het territorium van Robert een Pauselijk leengoed was, wat ook het argument was voor het ongeldig verklaren van imperiale wetten in het gebied. Deze opstelling leidde tot een conflict tussen de keizer Hendrik VII en de koning van Napels. De keizer beschuldigde Robert van *majesteitsschennis*,⁹ waarop Robert stelde dat hij: “sovereign, inferior to nobody [was] and... thus [not to] be cited and tried by an equal” (Ullman, 1949: 24). Robert werd door de keizer gedagvaard in september 1312. Robert gaf hieraan geen gehoor. In april 1312 werd een keizerlijk edict uitgevaardigd waarin de ultieme keizerlijke heerschappij over de wereld werd herbevestigd “every soul was subject to the emperor without any exception” (Ullman, 1949: 25). Ook werd Robert bij verstek veroordeeld voor zijn veronderstelde misdaden. Al zijn bezittingen werden verbeurd verklaard en zijn titels werden hem afgenomen.

Cruciaal in deze zaak was dat de reactie van de keizer hem in direct conflict bracht met paus Clemens V. De gebieden van Robert waren immers Pauselijke leengoederen. De Paus, die in deze periode in grote mate afhankelijk was Franse Kroon, gezien het feit dat de Pauselijke zetel was gevestigd in Avignon,¹⁰ kiest dan ook uiteindelijk de kant van Robert van Napels. De Pauselijke bul die werd uitgevaardigd over dit onderwerp bevatte belangrijke passages die van grote invloed waren op de positie van de keizer en zijn aanspraak op het “Dominus Mundi”. In de bul werd het recht van de keizer op ultiem wereldlijk gezag ontkend.¹¹ Verder

⁹ Een misdaad vergelijkbaar met hoogverraad

¹⁰ Deze periode in de Vaticaanse geschiedenis staat bekend als de “Babylonische ballingschap der Pausen” en ontstond na het Pauselijke besluit, onder zware Franse druk, de Pauselijke zetel van Rome naar Avignon te verhuizen vanwege de onzekere toestand in Rome.

¹¹ Deze ontkenning staat bekend onder de Pauselijke Bul “Pastoralis Cura”

stelde de Paus boven de keizer te staan. Deze Pauselijk uitspraak was geheel in lijn met de wensen van Frankrijk, dat ook zijn onafhankelijkheid van de keizer bevestigd wilde zien. Het lijkt er ook op dat er samenwerking tussen de Fransen en Robert van Napels heeft plaatsgevonden, die kan worden verklaard uit het lidmaatschap van Robert van het huis van Anjou. “Therefore...the bull...meant the solemn declaration by Clement V as Pope that Emperor Henry VII was no more ‘dominus mundi’ and that there was neither theoretically nor practically a world-embracing empire” (Ullman, 1949: 28). Deze gebeurtenis wordt over het algemeen gezien als het officiële einde van het politieke gezag van de heilige Roomse Keizer over West-Europa en daarmee het einde van het idee van Europa als verenigd politiek systeem (Holsti, 2004: 119).

3.3 - Het feodale systeem en het verzet tegen de Paus

Zoals in voorgaande paragraaf is duidelijk geworden vond er in de late middeleeuwen in Europa een ontwikkeling plaats waar monarchen de macht van de keizer over hun rijk ontkenden. Ze stelden “heerser in hun eigen rijk” te zijn en niet ondergeschikt te zijn aan welke andere wereldse macht dan ook. Een andere belangrijke ontwikkeling in deze periode was het toenemende verzet tegen de hoogste macht op religieus gebied van de Paus. Een belangrijke ontwikkeling op dit gebied vond al plaats in 1122, toen de Investituurstrijd tussen Paus Calixus II en keizer Hendrik V, werd beslecht met het overeenkomen van het Concordaat van Worms. Het belangrijkste element in deze overeenkomst was het recht dat de keizer kreeg om binnen zijn territorium geestelijken te benoemen, waardoor zijn controle over religieuze zaken toenam. Eenzelfde soort recht verkreeg de koning van Frankrijk in 1516 met het Concordaat van Bologna, waarin de Franse koning Frans I, naast het doen van benoemingen ook de controle verkreeg over de beloningen van geestelijken. Dit betekende de facto nationalisatie van de kerk en haar eigendommen in Frankrijk (Holsti, 2004: 120).

In de machtigste Europese koninkrijken is de ultieme macht van de Paus tegenover de koningen nooit algemeen geaccepteerd geweest. Frankrijk en Spanje ontkenden deze en ook de Engelse koning Edward III verzette zich al in 1366 (Beaulac, 2004: 192). Ook het Westerse Schisma in de katholieke kerk van 1378 tot 1417, waarin pausen en tegenpausen elkaar tegenwerkten ondermijnde het gezag van de Paus aanzienlijk. De belangrijkste oorzaak voor het verzwakken van de macht van de kerk is ongetwijfeld de reformatie geweest. Het verzet van Luther, die in 1517 zijn 95 stellingen in de deur van de Schlosskirche in

Wittenberg hamerde, was met name gericht tegen de wereldse macht die de Katholieke kerk bezat, de Lutherse politieke ideeën stonden daarnaast een seculier staatsbestuur voor. De verschillende leiders van de reformatie probeerden in hun streven de wereldse macht van de kerk te beperken, ook de adellijke vorsten aan hun zijde te krijgen. Het protestantisme verspreidde zich snel. De groei van het protestantisme was het grootst in Schotland, de Scandinavisch landen en, zij het op een andere manier, in Engeland (van Creveld, 1999: 67).¹² In de gebieden waar het Protestantisme de Katholieke leer verdrong verdween op die manier ook de macht van de Paus. De verspreiding van deze nieuwe religie versterkte de macht van de vorsten ook op andere manieren. Allereerst bood deze de mogelijkheid het land dat de katholieke kerk bezat, in sommige gevallen 25-50% van het totale grondgebied, te onteigenen. Daarnaast zorgde het verdwijnen van katholieke instituties voor een sterke groei van belastinginkomsten die voorheen ten bate van de kerk kwamen. In het HRR zorgde, zoals in voorgaande hoofdstuk gemeld, de Vrede van Augsburg er in 1555 voor dat vorsten het recht kregen zelf te bepalen welke religie in hun territorium werd beleden. In Engeland verdween de macht van de kerk in 1534 toen koning Hendrik VIII zichzelf tot hoofd van de kerk in Engeland verklaarde. Deze daad was het gevolg van een conflict tussen Hendrik VIII en Paus Clemens VII, toen de laatste weigerde het huwelijk van de Engelse koning met Catharina van Aragon te ontbinden. Duidelijk is dat de reformatie en de daaropvolgende gebeurtenissen de positie van de Paus in zeer grote mate hebben verzwakt.

In bovenstaande paragrafen is duidelijk geworden hoe heersers in territoriaal afgebakende gebieden een steeds grotere onafhankelijkheid hebben verkregen van de suprematie van zowel de Paus als de keizer. De macht van de keizer nam af door de opkomst van absolute monarchen met een sterke machtspositie, die de ultieme wereldlijke macht van de keizer ontkenden en zichzelf tot “heerser in eigen rijk” uitriepen. Deze ontwikkeling is uiteindelijk bevestigd toen ook de Paus de ultieme keizerlijke macht over wereldse zaken ontkende. De macht van de Paus, waaraan geheel Europa in principe ondergeschikt was, werd door de reformatie in grote mate aangetast. De Katholieke kerk verloor grote aantallen volgelingen, gebied en eigendom in grote gebieden in Europa. De aanspraak die de Paus maakte op ultieme heerschappij op religieus gebied was de facto een loze aanspraak geworden. De richting waarin de situatie zich ontwikkelde was helder. Meer centraal in afgebakende territoriale gebieden, een machtigere koning als soevereine vorst en minder macht voor alle andere

¹² Naast deze landen verspreidde het protestantse geloof zich onder meer in: Duitsland, Bohemen, Polen, Hongarije, Zwitserland, Frankrijk en de Lage Landen.

actoren op het territorium, “In England, France and Spain, the fight between the crown and nobility at any rate proceeded more or less in the same direction and, sooner or later yielded broadly similar results as the former was elevated far above the latter” (Van Creveld, 1999: 100). Het Europa waar de keizer en de Paus ooit de hoogste autoriteiten waren geweest was verdwenen en vervangen door een situatie waarin individuele heersers aanspraak maakten op soevereiniteit binnen hun territorium. In Frankrijk gebeurde dit al vanaf de dertiende eeuw en de Engelse koning volgde in de eeuw daarna dit voorbeeld. “From the twelfth century a theoretical assault was at last mounted upon those papal and imperial pretensions which the kingdoms had previously resisted or evaded only in practice. By the end of the thirteenth century the claim that the state in the kingdom was *de jure* independent of the pope and the emperor was roundly asserted” (Hinsley, 1986: 167)

De precieze inhoud van soevereine rechten, en de gevolgen die deze hebben voor de relaties tussen actoren in het Europese systeem, was echter nog niet systematisch uitgewerkt. In de volgende paragraaf zal worden beschreven hoe deze politieke ontwikkelingen hun weerslag vinden in de rechtsfilosofie en hoe het systeem van soevereine staten, in al zijn elementen, uiteindelijk, door de rechtsfilosoof en diplomaat Emmerich de Vattel, zal worden uitgewerkt.

3.4- De ontwikkeling van de soevereine staat in de rechtsfilosofie

De politieke ontwikkelingen in de late middeleeuwen vonden hun weerslag in de geschriften van de filosofen uit deze periode. De geschriften van de deze rechtsfilosofen zijn van groot belang voor een goed begrip van de dominante visie over de principes van het internationale systeem. Zoals Ellis het stelt: “The writings of jurists are chiefly valuable as illustrating what authoritative opinion is as regards the existing state of the law, for their unanimity will generally coincide with at least a preponderating weight of international precedent” (Ellis, 1928: 279). Oorspronkelijke middeleeuwse rechtsfilosofen, zoals Hostensius (Henricus de Segusia) en Teutonicus (Johannes von Wildeshausen), die hun geschriften publiceerden in de 13^e eeuw, bevestigden nog onomwonden de rechten van de Paus en de keizer op respectievelijk superieure wereldse en ultieme religieuze autoriteit. Latere rechtsfilosofen, zoals Jean Bodin, formuleren echter de basisprincipes van statelijke soevereiniteit, die later een plaats kregen in het gewoonterecht en internationale verdragen. Jean Bodin (1530-1596), een Frans filosoof, wordt over het algemeen als grondlegger gezien van het moderne

sovereiniteitsconcept.¹³ Bodin schrijft zijn werk in 1576, tijdens de burgeroorlog die in Frankrijk woedde tussen calvinistische Hugenoten en de katholieken.¹⁴ Zijn werk kan worden gezien als verdediging van de absolute macht van de Franse koning over het Franse territorium en de Franse onderdanen. Bodin benadrukt het belang van absolute macht die een heerser binnen zijn territorium zou moeten bezitten, ook is Bodin van mening dat soevereiniteit ondeelbaar is. Bodin geeft in zijn werk de eerste systematische definitie van soevereiniteit in de West-Europese vroegmoderne geschiedenis. Dit doet hij in zijn belangrijkste werk *Les Six livres de la République*: “La souveraineté est la puissance absolue et perpétuelle d’une République (...) c’est-à-dire la plus grande puissance de commander” (Bodin, 1993: 112). Soevereiniteit is de absolute en eeuwige macht van een republiek, de hoogste macht om te bevelen. Bodin benadrukt dat slechts één orgaan in de hiërarchische structuur van een staat soevereine rechten zou kunnen hebben en dat boven dit orgaan geen hogere autoriteit zou kunnen bestaan. Naast het feit dat Bodin hiermee de Franse monarchie in deze periode ondersteunt, legt hij met deze opvatting ook de grondslag van het moderne soevereiniteitsconcept. Opvallend is dat Bodin in zijn werk de “prinsen” die hij op dat moment absoluut soeverein acht expliciet noemt. Volgens Bodin zijn de monarchen van Frankrijk, Spanje, Engeland, Schotland, Ethiopië, Turkije, Perzië en Moskovië “absoluut soeverein”, en dient hieraan op geen enkele manier te worden getwijfeld (Bodin, 1993: 124). Verder geeft hij aan dat de macht van een soevereine vorst op geen enkele manier kan worden aangetast, zelfs wanneer de heerser zich schuldig maakt aan de meest grove wreedheden of goddeloosheid. Juridisch is dit volgens Bodin onmogelijk aangezien de vorst de ultieme macht heeft over het juridische apparaat en daardoor de juridische vervolging van zichzelf onmogelijk kan maken. Daarnaast is de fysieke bedreiging van een vorst, een misdaad waar hoe dan ook de doodstraf op moet volgen. (Bodin, 1993: 125).

De ideeën van Bodin worden in de jaren daarna verder ontwikkeld door andere rechtsfilosofen. De belangrijkste twee waren Hugo de Groot (1583-1645) en Thomas Hobbes (1588-1679), die het werk van Bodin becommentariëren. Thomas Hobbes schrijft in navolging van Bodin over de principes van soevereiniteit. Zijn belangrijkste werk op dit gebied is *Leviathan*, dat in

¹³ Al dient hierbij te worden opgemerkt dat een onbekende auteur in het werk *Quaestio in Utramque Partem*, waarschijnlijk geschreven in 1302 al de Franse onafhankelijkheid tegenover de keizer verdedigt op rechtsfilosofische gronden. In deze tekst wordt betoogd dat Frankrijk nooit onderdeel uit had gemaakt van het keizerlijke imperium en wordt inter alia gesteld: “imperator et rex Franciae sunt pares” oftewel de keizer en de Franse koning zijn gelijken (Ullman, 1949: 15).

¹⁴ De Hugenotenoorlogen vonden plaats van 1562 tot 1598 en waren naast een religieuze strijd ook een strijd tussen de adellijke huizen van Bourbon en Guise. Uiteindelijk werd de strijd beëindigd middels het Edict van Nantes in 1598, waarin het recht tot geloofsuitoefening van de Hugenoten werd erkend.

1651 werd gepubliceerd. Zoals ook bij Bodin het geval was werd in dit werk de gedachte verkondigd dat een heerser absolute macht binnen zijn territorium zou moeten bezitten. Ook Hobbes schrijft zijn boek, net als Bodin, tijdens een bloedige burgeroorlog.¹⁵ Hobbes beschrijft in zijn werk een anarchische “natuurlijke toestand” waarin een constante oorlog van allen tegen allen woedt. Slechts door onderwerping van de bevolking aan een absolute macht, of Leviathan, kan deze constante staat van oorlog worden gestopt. Deze Leviathan zou soevereine rechten moeten hebben en op geen enkele manier in zijn doen en laten ondergeschikt aan een andere autoriteit moeten zijn: “and we submit [our] wills, everyone to his will, and [our] judgements to his judgements”, zodat: “he may use the strenght and means of all, as he thinks expedient, for [our] peace and common defence”. De rol van de leviathan in de filosofie van Hobbes is grotendeels de zelfde in de binnenlandse als de buitenlandse politiek. Zo moet de soeverein: “be judge both of the means of peace and defence...and...do whatsoever he shall think necessary to be done, both beforehand (for preserving peace and security, by prevention of discord at home and abroad) and, when peace and security are lost, for the recovery of the same” (Leviathan, XVIII).

Hugo de Groot was een Nederlandse rechtsfilosoof en was daarnaast actief betrokken bij de Europese diplomatie, zo werkte hij van 1634, tijdens de dertigjarige oorlog, als gezant van Zweden in Parijs. Ook werkte hij als adviseur voor de Franse koning. Het belangrijkste werk van De Groot is zijn *De Jure Belli ac Pacis*, waarin naast oorlogsrecht ook aandacht wordt besteed aan de relaties van staten in het algemeen. De Groot gaat in zijn werk uit van de basisprincipes van eigendomsrecht in het Griekse en Romeinse rechtssysteem en ontwikkelde op basis daarvan een model van het internationaal systeem waarin de onafhankelijkheid van de actoren centraal staat (Murphy, 1996: 85). In zijn werk beschrijft De Groot de staat als: “a perfect body of free men, united together in order to enjoy common rights and advantages” (De Groot, 2001: 13). Staten behoren volgens De Groot soeverein te zijn, een eigenschap die door De Groot wordt gedefinieerd als: “That power is called sovereign, whose actions are not subject to the control of any other power, so as to be annulled at the pleasure of any other human will. The term any other human will exempts the sovereign himself” (De Groot, 2001: 48). Soevereine staten zijn in de filosofie van De Groot onafhankelijke rechtspersonen. Daarnaast stelt hij dat soevereiniteit niet noodzakelijkerwijs de vorm hoeft aan te nemen van

¹⁵ De Engelse burgeroorlog was een strijd tussen de aanhangers van de Britse kroon en de aanhangers van “the long parliament” en was met name het gevolg van weerstand in Schotland en Engeland tegen het religieuze beleid van Karel I.

een absolute heerser, of persoonlijk overerfbaar hoeft te zijn, maar ook andere vormen aan kan nemen. De Groot onderschrijft ook de principiële ondeelbaarheid van soevereiniteit en geeft aan dat soevereiniteit niet wordt opgegeven wanneer een staat onderdeel wordt van een confederatie of alliantie “So it may happen, that many states may be connected together by the closest federal union...and yet each retain the condition of a perfect, individual state...” (De Groot, 2001: 49). Hierbij merkt De Groot wel op dat staten die onderworpen zijn aan andere staten, daarmee ook hun soevereiniteit verliezen: “Now those nations, who are in a state of subjugation to another power, as the Roman provinces were, are excluded from this definition. For those nations are not sovereign states of themselves, in the present acceptation of the word; but are subordinate members of a great state, as slaves are members of a household” (De Groot, 2001: 48-49).

3.5 - De Filosofie van de Vattel

De belangrijkste denker op het gebied van de rechtsfilosofie voor wat betreft de ontwikkeling van het soevereiniteitsprincipe is de Zwitserse rechtsfilosoof Emmerich de Vattel. Naast zijn werk in de filosofie was de Vattel actief als diplomaat, zo werkte hij onder meer voor Frederik August I, de koning van Saksen. Vrijwel alle fundamentele principes die ten grondslag liggen aan het soevereiniteitsprincipe zoals dat heden ten dage bestaat, zijn in zijn rechtsfilosofisch werk beschreven. Zijn belangrijkste werk op dit gebied is het boek “*Le Droit de Gens*” geschreven in 1758. Vattel begint zijn werk met het uiteenzetten van zijn definitie van een staat, van waaruit het principe van externe soevereine rechten voortvloeit:

Nations or States are political bodies, societies of men who have united together and combined their forces, in order to protect their mutual welfare and security...Such a society has its own affairs and interests; it deliberates and takes resolutions in common, and it thus becomes a moral person having an understanding and a will peculiar to itself, and susceptible at once of obligations and of rights. (Vattel, 2008: 67)

Vattel verklaart dat staten moeten worden gezien als individuen levend in een “state of nature” zoals volgt uit de theorie van Hobbes (Vattel, 2008: 343). Ook verklaart Vattel dat elke natie die zichzelf bestuurt en eigen wetgeving heeft en niet onder en macht van een vreemde mogendheid valt, als soeverein moet worden gezien.

Every nation that governs itself, under what form soever, without dependence on any foreign power, is a sovereign state. Its rights are naturally the same as those of any other state. Such are the moral persons who live together in a natural society, subject to the law of nations. To give a nation a right to make an immediate figure in this grand society, it is sufficient that it be really sovereign and independent, that is, that it govern itself by its own authority and laws. (Vattel, 2008: 83)

Uit deze redenering volgt, volgens Vattel, dat staten formeel gelijkwaardige entiteiten zijn, met dezelfde rechten en plichten, onafhankelijk van hun machtspositie, of zoals Vattel het beschrijft: “nations composed of men...are naturally equal...Power or weakness does not in this respect produce any difference. A dwarf is as much a man as a giant; a small republic is no less a sovereign state than the most powerful kingdom.” (Vattel, 2008: 75). Hieruit volgt ook dat geen enkele staat het recht heeft zich te mengen in het bestuur van een andere staat: “It is an evident consequence of the liberty and independence of nations, that all have a right to be governed as they think proper, and that no state has the smallest right to interfere in the government of another” (Vattel, 2008: 289). Waarmee zowel het principe van interne soevereiniteit als het principe van non-interventie door Vattel wordt onderschreven.

De gelijkheid van staten betekent volgens Vattel ook dat: “By a necessary consequence of that equality, whatever is lawful for one nation, is equally lawful for any other; and whatever is unjustifiable in the one, is equally so in the other”(Vattel, 2008: 75). Ook verdedigt Vattel in zijn werk het principe van externe soevereiniteit. Staten zijn volgens hem extern soeverein en dienen niet ondergeschikt te zijn aan welke andere entiteit dan ook:

It is the essence of all civil society ("civitas"), that each member thereof should have given up a part of his rights to the body of the society, and that there should exist a supreme authority capable of commanding all the members, of giving to them laws, and of punishing those who refuse to obey. Nothing like this can be conceived or supposed to exist between nations. Each sovereign state pretends to be, and in fact is, independent of all others.. (Vattel, 2008: xiii)

Uit deze beschrijving van de rechtsfilosofische ideeën in het vroegmoderne West-Europa en met name de behandeling van de filosofie van de Vattel, blijkt dat vrijwel alle elementen van het soevereiniteitsconcept zoals tegenwoordig in gebruik al werden genoemd in de rechtsfilosofische werken in deze periode. Zo maakt Vattel als eerste rechtsfilosoof een duidelijke scheiding tussen interne en externe soevereiniteit, benadrukt hij de fundamentele

gelijkheid tussen staten en formuleert het principe van non-interventie. Vattel is dankzij zijn werk van zeer grote invloed geweest op de ontwikkeling van het Europese systeem. “Vattel’s treatise on the law of nations was quoted by judicial tribunals, in speeches before legislative assemblies, and in the decrees and correspondence of executive officials. It was the manual of the student, the reference work of the statesman, and the text from which the political philosopher drew inspiration” (Fenwick in Beaulac 2004: 289). Of zoals Beaulac opmerkt: “*Droit des Gens* provided legal and diplomatic answers to the current problems of international relations and governance, which were along the lines of the core political principles and needs of the time (Beaulac, 2004: 289-290). Deze visie wordt breed gedeeld: “It can seriously be maintained that despite the vital contribution of Grotius, no single writer has exercised as much direct and lasting influence on the men engaged in the conduct of international affairs in the legal sphere, at least until very modern times, as did Vattel.” (Glahn, 1976:44)

In bovenstaande paragrafen is een aantal zaken duidelijk geworden. Allereerst is gebleken dat vanaf het begin van de veertiende eeuw het opperste gezag van de keizer en Paus in het Europese internationale systeem onder druk kwam te staan. Een aantal Europese vorsten nam hiertoe het initiatief, aangezien zij, als gevolg van de centralisatie van de machtsmiddelen, een zodanige machtspositie hadden verkregen dat zij meenden dit ongestraft te kunnen doen. De Franse koning liep hierin voorop en ontkende de superieure keizerlijke macht al in 1302 (alhoewel de Franse kroon, ook in geschriften uit een eerdere periode, al aangeeft de aanspraak op superioriteit van de keizer niet te erkennen). Verschillende andere vorsten volgden zijn voorbeeld. Een cruciaal keerpunt ontstaat wanneer de Paus de superieure macht van de keizer ontkend als gevolg van het conflict van de keizer met de koning van Napels. Vanaf dit moment is de aanspraak van de keizer op de superieure machtspositie een *de facto* loze aanspraak geworden. En wordt deze, door de vorsten die geen onderdeel van het HRR uitmaakten, niet meer erkend. Ook de Pauselijke macht staat sinds de Investituurstrijd onder grote druk. De vorsten van Europa proberen op verschillende wijze onder de Pauselijke macht uit te komen. Cruciale keerpunten in deze zijn de Concordaten van Worms en Bologna, die de Heilige Roomse keizer en de Franse kroon *de facto* hoofd maken van de kerk op hun grondgebied. De reformatie maakt uiteindelijk een definitief einde aan de Pauselijke aanspraak op superieure heerschappij. De kerk verliest volgelingen, grondgebied en daarmee macht en prestige.

Ook is duidelijk dat de principes van het soevereine systeem, zoals wij dat vandaag de dag kennen, door de rechtsfilosofen uit deze periode wordt beschreven. Opvallend is dat al in 1576 de rechtsfilosoof Bodin een opsomming geeft van de Europese vorsten die soeverein te noemen zijn en, volgens de theorie van Bodin, het opperste gezag over hun eigen grondgebied en bevolking, hebben verkregen. Hieruit komt duidelijk naar voren dat de oorsprong van het systeem van soevereine staten in de eeuwen voor de Vrede van Westfalen al is gelegd en dat er, in de periode voor het afsluiten van de Vrede van Westfalen al talloze vorsten zijn die zichzelf als soeverein beschouwen, door andere vorsten als zodanig worden beschouwd en behandeld. Daarnaast wordt hun soevereiniteit onderkend door contemporaine internationale rechtsfilosofen als deze het internationale systeem en zijn gebruiken beschrijven.

Hoofdstuk 4

Soevereiniteit in internationale verdragen na Westfalen

In hoofdstuk 3 is duidelijk geworden dat het concept van een systeem van soevereine staten als filosofisch concept voor het eerst gearticuleerd is in de geschriften van Bodin en tot volledige wasdom is gekomen in het werk *Les Droits des Gens* van Vattel. Daarnaast is de historische ontwikkeling geschetst van de verzwakking van de macht van de keizer en de Paus in het Europese systeem. Hieruit is duidelijk geworden dat sinds de late middeleeuwen verschillende vorsten binnen het Europese systeem aanspraak maken op soevereiniteit. In dit hoofdstuk zal, door middel van het bestuderen van belangrijkste Europese vredesverdragen na Westfalen, worden onderzocht in hoeverre deze filosofische ideeën en politieke ontwikkelingen hun weerslag kregen in de verdragen die de statelijke actoren met elkaar afsloten.

Er is in het kader van het onderzoek in deze thesis gebruik gemaakt van zo veel mogelijk relevante literatuur over de ontwikkeling van het systeem van soevereine staten in Europa. In dit kader zijn ook de verdragen onderzocht die hierin een belangrijke rol zouden hebben gespeeld. Voor elk verdrag zal een korte historische introductie worden gegeven. Daarna zullen de belangrijkste artikelen in de verdragen worden behandeld en zal worden onderzocht in hoeverre de bepalingen in de verdragen de principes waaraan een internationaal systeem van soevereine staten moet voldoen, onderschrijven

4.1 - De Vrede van Utrecht - 1713

Het eerste verdrag dat zal worden bestudeerd is de Vrede van Utrecht (VvU). De Vrede van Utrecht wordt alom gezien als een van de belangrijkste verdragen in Europese geschiedenis (Krasner, 1999: 69; Mesquita, 2010: 371; Wheaton, 1845: 78-86). Met de Vrede van Utrecht werd in maart en april 1713 een einde gemaakt aan de Spaanse Successieoorlog, die woedde van 1702 tot 1713. De Vrede bestond, net als de eerdere Vrede van Rijswijk, uit een serie van verdragen tussen de verschillende partijen in de strijd. Aangezien de Spaanse Successieoorlog een complex en langdurig conflict was, waren er veel deelnemers bij de uiteindelijke vredesonderhandelingen. De verdragen werden afgesloten tussen Frankrijk, Engeland, de Republiek, Spanje, Portugal en het hertogdom Savoye. Behalve in Utrecht vonden er ook

onderhandelingen plaats in Rastatt, het uiteindelijke verdrag dat hieruit voortkwam, de Vrede van Rastatt, beëindigde de strijd tussen Frankrijk en de Oostenrijk. Een derde verdrag, de Vrede van Baden, betekende ook het einde van de strijd tussen Frankrijk en het HRR.

4.2 - Historische achtergrond van de Vrede van Utrecht

In 1700 brak de Spaanse Successieoorlog uit, de directe oorzaak voor deze oorlog was de dood van de laatste Spaanse Habsburgse koning Karel II. In zijn testament liet Karel II het gehele Spaanse koninkrijk na aan Filips van Anjou, een kleinzoon van de koning van Frankrijk, Lodewijk XIV. Op lange termijn zou dit kunnen betekenen dat Frankrijk en Spanje met elkaar verenigd zouden worden onder één koning. Op korte termijn zou dit een enorme machtsvergroting betekenen voor Lodewijk XIV zelf, die van de ene dag op de andere de enorme territoria en rijkdommen van het Spaanse Rijk, via zijn kleinzoon, onder zijn hoede zou krijgen. Deze bundeling van macht zou een enorme verschuiving van het machtsverevenwicht in de Europese internationale politiek betekenen en was voor veel andere landen dan ook onacceptabel (Stanhope, 1832: 5-17).

Zowel de Engelse koning William,¹⁶ als de Duitse Keizer Leopold I was bereid gewapenderhand te zorgen dat de troon van Spanje niet door een Bourbon bezet zou gaan worden. Aangezien Frankrijk in 1700 al de zogenoemde barrièresteden van de Republiek onder de voet had gelopen,¹⁷ vocht ook de Republiek mee aan de kant van het HRR en Engeland. In Den Haag werd, met het doel de Franse expansie tegen te gaan, de Grote Alliantie gevormd die deze landen met elkaar verenigde (Stanhope, 1832: 42). Binnen het HRR was er echter verdeeldheid. Pruisen had toegezegd mee te vechten met de alliantie. Beieren sloot echter een verbond met Frankrijk, met als achterliggend doel de macht van de Duitse keizer te ondermijnen en op termijn zelf de keizerstroon te bezetten.

De gewapende strijd werd op verschillende fronten gevoerd. In Italië, dat onder Spaans gezag viel, vochten de legers van de Spanje tegen de troepen van de Duitse keizer. In Noordwest Europa, rond de barrièresteden en Bonn vochten de troepen van de Republiek samen met de

¹⁶ William was in 1688 gekroond tot koning van Engeland, maar was al sinds het “rampjaar” 1672, als Willem III, onder druk van orangisten stadhouder geworden van Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel.

¹⁷ De gordel van vestingsteden in Zuidelijke Nederlanden waarin troepen van de Republiek waren gelegerd, zoals in 1697 overeengekomen in het Verdrag van Rijswijk. De steden waren: Veurne, Ieper, Menen, Doornik, Bergen, Charleroi, Namen en Gent

Britten tegen de Franse legers. Ook in de koloniën kwam het tot gevechten, dit onderdeel van de oorlog wordt wel “de oorlog van koningin Anna” genoemd, naar de opvolgster van William, die in 1702 overleden was (Stanhope, 1832: 44). Deze oorlog vond vooral plaats in Noord-Amerika, waar de Fransen in het huidige Canada en de Spanjaarden in Florida tegen Britse troepen vochten.

Doordat de Grote Alliantie aan de winnende hand was begon Lodewijk XIV vanaf 1706 vredesvoorstellen te doen om op die manier verdere verliezen te voorkomen. Deze voorstellen waren vergaand, zo werd er aangeboden om Filips afstand te laten doen van de Spaanse troon en genoeg te nemen met heerschappij over alleen de Spaanse gebieden in Italië. In 1709 werd er zelfs door de Fransen voorgesteld op geen enkele manier meer aanspraak te willen maken op welk deel dan ook van de Spaanse erfenis. Zelfs dit werd door de alliantie afgewezen, omdat Lodewijk niet bereid was toestemming te geven zijn kleinzoon met geweld uit Madrid weg te laten halen (Stanhope, 1832: 287).

Van 1710 tot 1712 vonden er echter ontwikkelingen plaats die de uiteindelijke vrede naderbij brachten. Verschillende familieleden van de Franse koning stierven snel achter elkaar. Resultaat was dat Filips plotseling slechts voor werd gegaan door de tweejarige zoon van Lodewijk XIV in de volgorde van erfopvolging van de Franse kroon (Stanhope, 1832: 359). Daarnaast was de kandidaat van de Grote Alliantie voor de kroon van Spanje, aartshertog Karel, door de dood van zijn broer, de Duitse Keizer Leopold I, plotseling gekroond tot Duitse Keizer en daardoor geen geschikte kandidaat meer voor de Spaanse kroon (Stanhope, 1835: 347). Deze ontwikkelingen maakten de aanvankelijke doelen van de Grote Alliantie onbereikbaar. Uiteindelijk accepteerde de alliantie de aanspraak van Filips op de Spaanse troon, onder de voorwaarde dat hij afzag van elke aanspraak op de Franse troon. Dit opende de mogelijkheid tot de daarop volgende vredesonderhandelingen, die uitmondde in de Vrede van Utrecht.

4.3 - De uiteindelijke verdragen van de Vrede van Utrecht

In de uiteindelijke verdragen die gezamenlijk de Vrede van Utrecht worden genoemd bevindt zich een aantal bepalingen dat de Vrede van Utrecht van groot belang maken voor de geschiedenis van West-Europa. Een van de belangrijkste zaken die hierbij een rol spelen is dat het principe van het machtsevenwicht voor het eerst specifiek wordt genoemd in deze

vredeakkoorden (Teschke, 2003: 233; Nye, 2005: 38). Alhoewel het principe van het machtsevenwicht al eerder was beschreven door contemporaine filosofen en zoals duidelijk is geworden ook al in het werk van Vattel werd beschreven,¹⁸ vormt artikel II van het verdrag tussen de Engeland en Spanje de eerste keer dat het expliciet in een internationaal verdrag wordt opgenomen: “to settle and establish the Peace and Tranquillity of Christendom, by an equal Balance of Power, which is the best and most solid Foundation of a mutual Friendship, and of a Concord which will be lasting on all sides” (VvU ENG-SPA, Art. II). Het streven naar een machtsevenwicht speelt een belangrijke rol in de leer der Internationale Betrekkingen. Het is onder meer een fundamenteel onderdeel van de Neo-Realistische stroming.

Het bewaren van het machtsevenwicht in de Europese internationale politiek is ook de reden voor het formuleren van een tweede artikel dat de VvU van groot belang maakt voor de geschiedenis van Europa. In dit artikel, opgenomen in het verdrag tussen Engeland en Frankrijk, wordt de garantie gegeven dat de Spaanse koning nooit aanspraak zal maken op de Franse troon. Dit is van groot belang, aangezien juist de angst voor het ontstaan van een verenigd Frankrijk en Spanje onder dezelfde heerser, voor de Grote Alliantie reden was voor de oorlog. “...the Security and Libertys of Europe could by no means bear the Union of the Kingdoms of France and Spain under one and the same King...”(VvU Fra/UK - Art.VI).

Vanzelfsprekend worden in de verschillende verdragen van de VvU een grote hoeveelheid aan territoriale regelingen getroffen. De Oostenrijkse aartshertog boekte ter compensatie van het feit dat de Spaanse troon toch naar een Bourbon gaat en niet naar hem, zoals de grote alliantie aanvankelijk voor ogen stond, grote territoriumwinst. Zo vielen de Spaanse Nederlanden voortaan onder zijn gezag en heetten voortaan de Oostenrijkse Nederlanden (Verdrag Rastatt, Art. XVII) en gaat het gehele Italiaanse grondgebied dat voorheen toebehoorde aan de Spaanse kroon over in de handen van Oostenrijk (Verdrag Rastatt, Art.XXX).

Ook Engeland won aan territorium door de uiteindelijke bepalingen in de verdragen. Zo verkreeg het onder meer het eiland Minorca en het schiereiland Gibraltar, belangrijk gezien de strategische positie van het schiereiland als toegangspoort tot de Middellandse Zee: “The

¹⁸ Vattel noemt de het machtsevenwicht “subject of perpetual negotiations and wars”(Vattel, 2008: 353)

Catholic King..yield to ... Great Britain...the town and castle of Gibraltar..“(VvU– VK/SPA, Art. X). Ook in Noord-Amerika won Engeland aan grondgebied. Zo verkreeg het Newfoundland: “The island called Newfoundland...shall from this time forward belong...to Britain”(VvU– VK/FRA –Art. XIII). Daarnaast verkreeg Engeland gebieden in het huidige Canada en het gebied van de Hudsonbaai: “The said most Christian King shall restore to the kingdom and Queen of Great Britain, to be possessed in full right for ever, the bay and freight of Hudson”(VvU –VK/FRA –Art.X).

Voor de Republiek was de uitkomst van de onderhandelingen, ondanks het feit dat ze mee had gevochten aan de kant van de overwinnaars minder positief. Zo werden de zuidelijke Nederlanden niet aan het grondgebied van de Republiek toegevoegd maar, zoals hierboven beschreven, aan Oostenrijk gegeven. De rechten van de Republiek op het legeren van garnizoenen in de barrièresteden in de Zuidelijke Nederlanden, zoals eerder was overeengekomen in de Vrede van Rijswijk werden echter wel bevestigd (VvU FRA/NL – Art. XII).

4.4 - Soevereiniteit in de Vrede van Utrecht

Alhoewel de VvU een historisch belangrijk verdrag is, waarin nieuwe ideeën, zoals het principe van het machts-evenwicht in de Europese internationale politiek, voor het eerst in verdragvorm worden vastgelegd, worden de principes van statelijke soevereiniteit nergens in het verdrag genoemd. De erkenning van soevereine rechten van de verdragspartijen vindt nergens plaats, formele gelijkheid van soevereine staten wordt in geen enkele bepaling bevestigd en ook uitvloeisels van het principe van soevereiniteit, zoals het principe van non-interventie, maken in geen enkele vorm deel uit van de uiteindelijke verdragen. Opvallend is dat de interne soevereiniteit van vooral Spanje in de bepalingen van de verdragen hevig in het geding is. Zowel de reden voor de Spaanse Successieoorlog als de bepalingen in het verdrag gaan immers over de opvolging van de Spaanse troon, in principe een interne Spaanse aangelegenheid. In de uiteindelijke verdragen wordt de mogelijkheden voor troonsopvolging, zoals in bovenstaande bepalingen duidelijk is geworden, sterk aan banden gelegd. Dit is niet overeenkomstig het respecteren van het principes van de soevereiniteit van Spanje.

Er zijn echter wel artikelen te vinden waar op het eerste gezicht het principe van wederzijdse soevereine rechten wordt erkend. Een voorbeeld hiervan is Artikel V van het verdrag tussen Engeland en Frankrijk:

Moreover, the most Christian King promises, as well in his own name, as in that of his heirs and successors, that they will at no time whatever disturb or give any molestation to the queen of Great Britain, her heirs and successors, descended from the aforesaid Protestant line, who possess the crown of Great Britain, and the dominions belonging thereunto. Neither will the aforesaid most Christian King, or any one of his heirs, give at any time any aid, succour, favour, or counsel, directly or indirectly, by land or by sea, in money, arms, ammunition, warlike provision, ships, soldiers, seamen, or any other way, to any person or persons, whosoever they be, who for any cause, or under any pretext whatsoever, should hereafter endeavor to oppose the said succession, either by open war, or by fomenting seditions and forming conspiracies against such Prince or Princes who are in possession of the throne of Great Britain, by virtue of the acts of parliament afor-mentioned, or against that Prince or Princess to whom the succession. to the crown of Great Britain shall be open, according to the said acts of parliament. (VvU – VK/FRA – Art.V)

Een gelijksoortig artikel is ook opgenomen in het verdrag afgesloten tussen de Spaanse koning Philips V en de koningin van Engeland en luidt: “The Catholick King doth further promise, as well in his own Name, as in that of his Heirs and Successors, that they will not at any time disturb or molest the said Queen of Great Britain, her Heirs and Successors of the Protestant Line as foresaid, being in possession of the Crown of *Great Britain*, and the Dominions subject thereunto”(VvU –VK/SPA – Art. VI).

Wanneer dit artikel echter wordt gezien tegen de historische achtergrond wordt duidelijk dat dit artikel handelt over een conflict over troonsopvolging. In dit geval in Engeland. Lodewijk XIV belooft in dit verdrag de Katholieke troonspretendent James Stuart, die tot dan toe bescherming genoot van de Franse troon niet meer te steunen. De bepalingen opgenomen in beide artikelen zijn specifiek van toepassing op dit onderwerp en hebben geen algemene implicaties die uitgelegd kunnen worden als het accepteren van soevereiniteit en non-interventie. Juist het feit dat het hier in principe gaat om persoonlijke belangen van het Britse koningshuis, maakt duidelijk dat de bepalingen die in de verdragen in het kader van de VvU overeen zijn gekomen ver af staan van hedendaagse principes van soevereiniteit. De verdragen in deze tijdsperiode worden immers alle afgesloten in naam van de soevereine machthebbers als persoon, hun belangen worden vertegenwoordigd en hun eigendommen worden herverdeeld. Dit wordt al duidelijk door het feit dat de gehele Spaanse

Successieoorlog gevoerd werd vanwege de dynastieke belangen van de vorstehuizen. De potentiële samenvoeging van Frankrijk en Spanje onder het huis van Bourbon was immers de reden voor de oorlog. De belofte van de Franse koning zich niet te bemoeien met de Britse troonopvolging benadrukt dit feit. In de woorden van Teschke: “foreign policy was conducted in the name not of *raison d'Etat* or the national interest, but of dynastic interests. It was precisely in diplomatic and foreign affairs that monarchs were most concerned to impose their personal rules (Teschke, 2003: 222).

Een ander element dat duidelijk maakt dat de bepalingen die zijn opgenomen in de VvU niet overeenkomen met de hedendaagse principes van statelijke soevereiniteit, is dat van de externe garanties. In een aantal bilaterale verdragen staan bepalingen die stellen dat een derde partij garant staat voor het naleven van het verdrag tussen de twee verdragspartijen. Dit gebeurde vooral wanneer er een grote machtsongelijkheid bestond tussen de twee verdragspartijen. Zo wordt zowel het verdrag tussen Portugal en Spanje als het verdrag tussen Frankrijk en Pruisen gegarandeerd door Engeland (Duchhardt, 2004: 55). Het accepteren van deze garanties druist in tegen de principes van externe soevereiniteit aangezien het betekent dat een staat, voor zijn buitenlandse beleid, verantwoordelijkheid moet afleggen aan een andere staat. Het opnemen van een derde partij in het verdrag die garant staat voor het naleven van het verdrag door twee andere partijen maakt duidelijk dat de bepalingen in de VvU niet overeen komen met de principes van soevereiniteit. Ook de positie van Pruisen als verdragspartij roept vragen op. Alhoewel het grondgebied van Pruisen in 1713 geen onderdeel was van het Heilige Roomse Rijk, was de vertegenwoordiger van Pruisen, en ondertekenaar van het verdrag, Koning Frederik Willem I, in zijn functie als keurvorst van Brandenburg, wel ondergeschikt aan de Duitse keizer. Hij was om deze reden ook gebonden aan de constitutionele bepalingen van het keizerrijk, die in verschillende verdragen waren vastgelegd. Vanwege dit feit is de soevereine positie van Frederik Willem I, en daarom Pruisen als verdragspartij op zijn minst problematisch te noemen.

Uit de analyse van de Vrede van Utrecht kan een aantal conclusies worden getrokken. De belangrijkste is, dat de principes van soevereiniteit tussen de verschillende verdragspartijen, niet worden erkend. Ze erkennen nergens elkaars soevereine status. Wel vinden er talloze schendingen plaats van de principes van soevereiniteit. Dit is met name het geval bij het inperken van de mogelijkheden rond de Spaanse troonsopvolging. Wel wordt er wederzijds door de Franse en Engelse Kroon beloofd zich niet te mengen in de troonsopvolging van

elkaar. Dit bevestigt het persoonlijke karakter van verdragen in deze periode, waarin de particuliere belangen van de Europese dynastieën niet los zijn te zien van de belangen van de landen die ze vertegenwoordigen.

4.5 - Congres van Wenen – 1814–1815

Het Weens Congres vond plaats in Wenen van september 1814 tot juni 1815. De verdragen die het resultaat waren van dit congres waren de uitkomsten van onderhandelingen waar meer dan 200 statelijke entiteiten uit Europa in participeerden. Het Weens Congres wordt gezien als een keerpunt in de Europese geschiedenis (Van Creveld, 1999: 270; Schroeder, 1996: 576). De reden hiervoor is dat tijdens het congres regelingen werden getroffen die een oplossing moesten bieden voor een aantal belangrijke politieke ontwikkelingen dat in de jaren daarvoor had plaatsgevonden. Zo moest er niet alleen een oplossing worden gevonden voor de gevolgen van de Franse revolutie en de daarop volgende Napoleontische oorlogen, maar ook voor het verdwijnen van het HRR. De uitkomst van de onderhandelingen betekende niet alleen een grootschalige territoriale herverdeling in Europa, maar ook een herstel van de koninklijke macht van een aantal vorstenhuizen met als doel het machtsevenwicht in Europa te herstellen.

4.6 - Historische achtergrond bij het Congres van Wenen

Het Congres van Wenen vond plaats tegen de achtergrond van de zogenaamde Coalitieoorlogen waar de Napoleontische oorlogen deel van uitmaakten. Deze oorlogen, die plaatsvonden van 1792 tot 1815, kwamen voort uit de Franse Revolutie, die begon met de bestorming van de Bastille in 1789 en eindigde met de staatsgreep van Napoleon Bonaparte in 1799. Vele Europese mogendheden zagen de revolutie en de opkomst van Napoleontisch Frankrijk als een bedreiging van hun macht. Dit leidde er in 1791 toe dat de Duitse keizer en de koning van Pruisen in een verdrag overeenkwamen dat ze gezamenlijk zouden ingrijpen wanneer de macht van de Franse koning Lodewijk XVI in gevaar zou komen.¹⁹ Het afsluiten van dit verdrag werd door revolutionair Frankrijk gezien als een bedreiging en verkapte oorlogsverklaring. Dit leidde er toe dat Frankrijk op 20 april 1792 de oorlog verklaarde aan Oostenrijk en zijn bondgenoten (Schroeder, 1996: 240-267).

¹⁹ Dit gebeurde in de verklaring van Pillnitz op 27 augustus 1791

De naam Coalitieoorlogen komt voort uit het feit dat de strijd plaatsvond tussen Frankrijk en een groot aantal wisselende coalities van landen. Het overgrote deel van Europa zou uiteindelijk bij de strijd betrokken raken. Afwisselend voerden onder meer Oostenrijk, Pruisen, Engeland, Portugal, Rusland, Spanje, de Republiek, en Zweden oorlog tegen de legers van Frankrijk. Het uiteindelijke strijdtoneel strekte zich uit van de Nederlanden, die in 1795 door de Fransen werden bezet, tot diep in Rusland, waar Napoleon aan het hoofd van zijn Grande Armée uiteindelijk in 1812 werd gedwongen tot het terugtrekken van zijn leger. In maart 1814 werd uiteindelijk Parijs bezet door de geallieerde legers, waarna Napoleon werd verbannen naar het eiland Elba voor de Italiaanse kust. In dat jaar begon ook het Weens Congres (Schroeder, 1996: 500-505).

De oorlogen hadden grote gevolgen voor de territoriale indeling van Europa. Het belangrijkste gevolg was de opheffing van het HRR in 1806, toen de laatste keizer Frans II aftrad. Een gebeurtenis die het definitieve einde betekende van het bestaan van een institutie die meer dan duizend jaar een belangrijke machtsfactor was geweest in de Europese politiek. Een aantal afzonderlijke Duitse staten verenigde zich vervolgens in de Rijnbond, waarvan Napoleon volgens de regelingen van de Rijnbondakte beschermheer was.²⁰ Een andere belangrijke ontwikkeling was de enorme verandering van het machtssevenwicht in Europa nadat Frankrijk, sinds de tijd van Lodwijk XIV de dominante macht in Europa, was verslagen. Een ander element dat invloed zou hebben op de onderhandelingen tijdens het Congres van Wenen, was de opkomst van de ideeën van de Franse revolutie in de verschillende landen in Europa.

4.7 - De uiteindelijke verdragen van het Weens Congres

Het bijeen roepen van het Congres was overeengekomen in het Verdrag van Parijs, dat in mei 1814 was afgesloten tussen Frankrijk en een grote coalitie van bondgenoten, waarmee de strijd tussen Frankrijk en zijn tegenstanders werd beëindigd.²¹ In deze Vrede van Parijs was ook overeengekomen dat het huis van Bourbon de Franse troon, die het had verloren tijdens de Franse revolutie, weer zou gaan bezetten. De uitkomst van de complexe onderhandelingen

²⁰ De Rijnbond bestond uiteindelijk uit 23 Duitse staten, een aantal staten hield zich afwezig namelijk: Pruisen, Brunswijk, Fulda, Hessen-Kassel, Deens Holstein en Zweeds Pommeren. Daarnaast was een aantal staten van het voormalige HRR in 1806 bezet door Napoleontisch Frankrijk.

²¹ Artikel XXXII van het verdrag luidt: "All the powers engaged on either side in the present war shall, within the space of two months, send plenipotentiaries to Vienna for the purpose of regulating, in General Congress, the arrangements which are to complete the provisions of the present treaty".

in Wenen, die vooral bilateraal plaatsvonden,²² was een groot aantal verschillende akkoorden. De meeste van deze akkoorden werd slechts door een aantal landen ondertekend en de bepalingen hierin waren specifiek van toepassing op de onderlinge relaties van de ondertekenaars. Het belangrijkste akkoord was de slotakte van het Congres, die op 9 juni 1815 werd aangenomen.

De slotakte bestond uit een groot aantal artikelen, dat de “just repartition of force among the States of Europe” als uiteindelijke doel had, zoals beschreven in de preambule van de Vrede van Parijs. De overgrote meerderheid van bepalingen in de slotakte gaat over de herverdeling van grondgebied in Europa. Een van de belangrijkste veranderingen was de deling van Polen tussen Rusland en Pruisen. Artikel I van de slotakte bepaalt op dit punt dat het hertogdom Warschau voortaan aan Rusland toekomt, en de rest van de Poolse gebieden voortaan deel uitmaakt van Pruisen.²³ Pruisen wordt daarnaast onder meer uitgebreid met een gedeelte van Saksen, Westfalen en Zweeds Pommeren. Een andere belangrijke territoriale herverdeling is de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden, waar het huis van Oranje voortaan het koningschap bezet. Het koninkrijk bestaat uit gebieden van de voormalige Republiek en de Oostenrijkse Nederlanden.²⁴ Het doel hiervan was het creëren van een sterke bufferstaat aan de grens met Frankrijk (Schroeder, 1996: 560). Het territorium van Noorwegen viel voortaan onder het koninkrijk van Zweden, het territorium van Oostenrijk werd uitgebreid, onder meer met het nieuw opgerichte koninkrijk van Lombardije-Venetie.

4.8 - Soevereiniteit op het Congres van Wenen

Het Congres van Wenen is een van de belangrijkste gebeurtenissen in de geschiedenis van het moderne Europa. Het congres herverdeelt op grote schaal het Europese grondgebied, creëert nieuwe landen, en herverdeelt de macht over de nieuwe territoria onder de Europese vorstenhuizen. Daarnaast bevestigt het Congres van Wenen het oprichten van de Duitse Statenbond, een gebeurtenis die het definitieve einde betekent van het HRR. De nieuwe politieke situatie die door het Congres van Wenen wordt gecreëerd zal de geschiedenis van

²² Tijdens het Congres heeft er zelfs nooit een plenaire sessie plaatsgevonden, iets wat voor een congres erg ongebruikelijk is.

²³ Zoals te vinden in artikel I van de slotakte: “The Duchy of Warsaw, with the exception of the provinces and districts which are otherwise disposed of by the following articles, is united to the Russian Empire....”

²⁴ Zoals te vinden in artikel LXV van de slotakte: “The ancient United Provinces of the Netherlands and the late Belgic Provinces...shall form...the Kingdom of the Netherlands...”

Europa in de daaropvolgende decennia bepalen. Opvallend is dat de uiteindelijke verdragen geen mededelingen doen over algemene principes van soevereiniteit. Er is daarnaast ook geen sprake van wederzijdse bevestiging van aanspraken op soevereiniteit. Wanneer het gaat om (op)nieuw opgerichte staten is dit echter wel het geval. Op het Congres van Wenen wordt zowel de soevereiniteit van het sterk uitgebreide Koninkrijk Pruisen, als het nieuw gevestigde Koninkrijk der Nederlanden door de slotakte bevestigd.

De keurvorst van Brandenburg en koning van Pruisen, Frederik III, had in 1701 al, in onderhandeling met Keizer Leopold I, de koningstitel van Pruisen verworven, een gebied dat geen onderdeel uitmaakte van het HRR. Tijdens de Silezische oorlogen en de zevenjarige oorlog tegen Oostenrijk had Pruisen zijn machtspositie versterkt. Op het Congres van Wenen werd de soevereiniteit van het Koninkrijk Pruisen en de controle die Pruisen had verworven over de nieuwe gebiedsdelen bevestigd. Dit gebeurde in artikel XVII van het slotverdrag.²⁵ In dit kader was ook het oprichten van de Duitse Statenbond als vervanger van het HRR van groot belang. De Duitse statenbond zou uiteindelijk bestaan uit 41 verschillende staten, waaronder 4 vrije steden. Dit betekende een bestuurlijke vereenvoudiging vergeleken met de meer dan 360 statelijke entiteiten die deel uitmaakten van het HRR. De Duitse staten die voortaan deel uit zouden maken van deze nieuwe confederatie werden in de slotakte van het Congres van Wenen expliciet genoemd. Een opvallend element was dat de nieuwe staten allemaal als soeverein werden erkend en daarnaast als formeel gelijkwaardig entiteiten werden beschreven. Zo staat in artikel LV. “The Members of the Confederation, as such, are equal with regard to their rights; and they all equally engage to maintain the Act which constitutes their Union”. Ook wordt in artikel LIV de onafhankelijkheid van elke Duitse staat expliciet erkend: “The aim of the same shall be the maintenance of the external and internal safety of Germany and of the independence and inviolability of the individual German states”. Dit ondanks het feit dat in de Bondsdag, het bestuursorgaan van de bond, hun stemgewicht niet het zelfde is. Dit was verdeeld naar gelang de machtspositie van de staten. Zo konden Oostenrijk en Pruisen beide vier stemmen uitbrengen, terwijl kleine staten als Lippe en de vrije steden alle slechts één stem uit konden brengen in de Bondsdag.²⁶ De staten waren, volgens de statuten van de Statenbond en zoals ook al vast werd gelegd in de Vrede van Westfalen, in principe vrij om verdragen te sluiten met partijen buiten de Duitse Statenbond.

²⁵ Austria, Russia, Great Britain, and France, guarantee, to his Majesty the King of Prussia, his descendants and successors, the possession of the countries marked out in the 15th Article, in full property and sovereignty.

²⁶ Zoals te vinden in artikel LVIII van de slotakte.

Echter, zoals ook in de Vrede van Westfalen het geval was, was dit recht beperkt. Zo mochten er geen verdragen worden afgesloten die in zouden gaan tegen de belangen van de confederatie als geheel. Een ander belangrijk punt dat expliciet werd vastgelegd is dat een aanval op een lid van de Statenbond, een aanval op hen alle betekende. De leden van de bond hadden de plicht hun medeleden te steunen in het geval van een aanval van buitenaf. Daarnaast betekende lidmaatschap van de bond vanzelfsprekend ook dat een gewapend conflict tussen leden niet werd toegestaan.²⁷

Een opvallend feit, dat bovendien moeilijk valt te rijmen met de huidige principes van soevereiniteit, is dat er drie niet-Duitse staatshoofden deel uitmaakten van de Duitse Bond. De koning der Nederlanden als groothertog van Luxemburg, de koning van Engeland als koning van Hannover en de koning van Denemarken in zijn rol als hertog van Holstein hadden vanwege deze functies stemrecht in de Bondsdag. Naast het feit dat dit hen bond aan de hiervoor beschreven bepalingen, betekende dit ook dat de staatshoofden op deze manier formele invloed hadden in de interne politiek van een, in principe, vreemde mogendheid. Dit terwijl de Duitse Bond opgericht was met als doel zorg te dragen voor: “the external and internal safety of Germany” (Artikel LIV – slotakte). Deze gang van zaken komt in grote mate overeen met de overlappende verantwoordelijkheden die kenmerkend waren voor de feodale middeleeuwse principes in het middeleeuwse Europa.

Ook het grondgebied van het nieuw gevormde Koninkrijk der Nederlanden werd expliciet gedefinieerd in het slotverdrag. Daarnaast werden aan het Koninkrijk der Nederlanden soevereine rechten toebedeeld. Dit gebeurde in artikel LXV van het slotverdrag:

The ancient United Provinces of the Netherlands and the late Belgic provinces, both within the limits fixed by the following Article, shall form, together with the countries and territories designated in the same article, under the sovereignty of his Royal Highness the Prince of Orange-Nassau, sovereign

²⁷ Zoals beschreven in artikel LXIII van de slotakte:

The States of the Confederation engage to defend not only the whole of Germany, but each individual State of the Union, in case it should be attacked, and they mutually guarantee to each other such of their possessions as are comprised in this Union.

When war shall be declared by the Confederation, no member can open a separate negotiation with the enemy, nor make peace, nor conclude an armistice, without the consent of the other members.

The confederated States engage, in the same manner, not to make war against each other, on any pretext, nor to pursue their differences by force of arms.

prince of the United Provinces, the kingdom of the Netherlands, hereditary in the order of succession already established by the Act of the constitution of the said United Provinces. The title and the prerogatives of the royal dignity are recognized by all the Powers in the house of Orange-Nassau.

Zoals eerder ook het geval was met de verdragen die samen de VvU vormden, werden ook in de verdragen afgesloten op het Congres van Wenen geen algemeen geldende principes vastgelegd voor wat betreft het statelijke recht op soevereiniteit. Soevereiniteit werd in de verdragen alleen genoemd met betrekking tot het verwerven van specifieke gebieden die worden toegewezen aan bepaalde vorsten. Deze soevereiniteit werd echter niet wederzijds erkend, zo waren de Nederlanden, alhoewel ze in de slotakte soeverein werden verklaard niet eens medeondertekenaars van de slotakte. In de verdragen worden principes die heden ten dage algemeen zijn aangenomen nergens geformuleerd, ze werden wel in grote mate overtreden.

4.9 - Hegemonie en hiërarchie tijdens het Congres van Wenen

De uiteindelijke slotakte van het Weens Congres was in zeer grote mate het resultaat van besprekingen tussen de Europese grote mogendheden. De slotakte werd ook slechts door hen ondertekend (Oostenrijk, Engeland, Pruisen, Rusland, Frankrijk, Portugal en Zweden). Het resultaat is een verdrag, ondertekend door slechts zeven statelijke actoren, dat territoria herverdeelt, landen opheft en samenvoegt en nieuwe instituties instelt, die niet alleen op hen zelf van toepassing zijn maar op geheel Europa. Dit komt opnieuw niet overeen met de principes van soevereiniteit. Het is allereerst in tegenspraak met het idee van formele gelijkheid tussen staten. Daarnaast wordt de territoriale integriteit van actoren geschonden die daarover zelf geen, of zeer beperkt invloed konden uitoefenen. Gebieden die voorheen een mate van zelfbestuur hadden werden, veelal vanwege het feit dat dit, in de ogen van de grote mogendheden, een stabiel Europees machtsevenwicht zou opleveren, opgeheven, of vielen voortaan onder jurisdictie van een daarvoor vreemde mogendheid.

Het besluit van de vier belangrijkste Europese grote mogendheden (het Verenigd Koninkrijk, Rusland, Pruisen en Oostenrijk) om grotendeels in onderling overleg de toekomst van Europa te bepalen was eerder genomen in het zogenaamde Protocol van Langres. In dit protocol kwamen de vier Europese grote mogendheden de belangrijkste zaken, die uiteindelijk in tijdens het congres zouden worden bevestigd, al overeen. Het principe van vier grote

mogendheden betekende dat Frankrijk en Spanje, die zichzelf beide als grote mogendheid zagen, in het begin niet bij de besprekingen werden betrokken. Zo stelde de Pruisen zelfs dat: ‘only the four powers can decide on the distribution of states . . . the two other powers can be admitted in order that they give their opinions’ (Simpson, 2004: 98). Na protest en aandringen van beide staten ontstond er uiteindelijk een compromis waarbij de vier grote mogendheden overleg pleegden met Frankrijk en Spanje (Spanje zou uiteindelijk de slotakte niet ondertekenen) en tevens “respect” betoonden aan de kleinere mogendheden door deze de mogelijkheid te geven hun mening te ventileren in bilateraal overleg (Simpson, 2004: 98-99).

De grote mogendheden maakten tijdens het congres expliciet duidelijk dat zij zich boven de andere Europese mogendheden gesteld vonden. Dit gebeurde zowel in de slotakte, die slechts door de grote en twee middelgrote mogendheden werd ondertekend, als in de praktijk van de onderhandelingen, waarbij slechts de grote mogendheden waren betrokken. Op deze manier ontstond door het Congres van Wenen een gelegaliseerd hiërarchisch systeem, dat in de plaats kwam van het “Balance of Power” systeem, waarvan het concept was geïntroduceerd in de Vrede van Utrecht. Principes van soevereiniteit waren tijdens het Congres van Wenen slechts op de achtergrond aanwezig en waren ondergeschikt aan de politieke realiteit, die het voor de grote mogendheden mogelijk maakte onderling hun belangen te behartigen. Zoals Simpson stelt: “All three facets of legislative equality were heavily compromised at Vienna. The Great Powers made the law and the middle powers signed the resulting Treaty. The smaller powers, meanwhile, were erased from consideration” (Simpson, 2004: 112). Het uiteindelijke systeem dat aldus werd gevormd zou de komende decennia de toekomst van Europa bepalen. Tot in 1848 bewaakten de grote mogendheden, in het zogenaamde concert van Europa, de bepalingen die ze waren overeengekomen in de slotakte van het Weens Congres.

4.10 – Het Congres van Berlijn 1878

Het Congres van Berlijn in 1878 was een bijeenkomst van vertegenwoordigers van de grote mogendheden van Europa en het Ottomaanse Rijk, die plaatsvond na de Russisch-Turkse oorlog van 1877-1878.²⁸ Tijdens het Congres van Berlijn werd geprobeerd een oplossing te zoeken voor de gevolgen van deze oorlog en voor de opkomende panslavische en

²⁸ De Europese grote mogendheden op dit congres waren: Engeland, Oostenrijk-Hongarije, Frankrijk, Duitsland, Italië en Rusland

nationalistische tendensen in de regio. Het uiteindelijke akkoord, het Verdrag van Berlijn dat op 13 Juli 1878 ondertekend werd, leidde tot de erkenning van de onafhankelijkheid van Montenegro, Servië en Roemenië.²⁹ Mede om deze reden wordt het Congres van Berlijn in 1878 als een belangrijk vredesakkoord gezien in de Europese geschiedenis (Krasner, 1999: 39).

4.11 - Historische achtergrond van het Congres van Berlijn

De Russisch-Turkse oorlog was het gevolg van de afnemende macht van het Ottomaanse Rijk op de Balkan. Dit verlies van macht ging daarnaast gepaard met beleid ten nadele van de Christenen in de regio. Zo was het, volgens de wetgeving binnen het Ottomaanse rijk, voor Christenen niet mogelijk rechtszaken tegen moslims aan te spannen. Naast de slechte positie van Christenen was het Ottomaanse Rijk, vanwege zijn slechte financiële situatie, ook genoodzaakt hogere belastingen te heffen. De opkomende ideeën van het nationalisme, gebaseerd op cultuur en etniciteit, in combinatie met bovenstaande factoren, zorgden voor een roep om meer autonomie onder de bevolking van het Ottomaanse Rijk in Zuidoost-Europa.

Deze situatie culmineerde uiteindelijk in de opstand van Bosnië-Herzegovina en Bulgarije in 1876. Het doel van de rebellen was de omverwerping van het Ottomaanse bestuur in de regio en het uitroepen van de onafhankelijkheid. Er werd door de Ottomanen gepoogd deze opstanden met harde hand neer te slaan, wat leidde tot verontwaardiging in veel Europese staten waaronder Rusland. Rusland besloot, vanwege de historisch goede relatie met Bulgarije en de slechte relatie met het Ottomaanse Rijk, de opstandelingen te steunen door hun geld, wapens en ervaren officieren te leveren. Daarnaast riepen ze Servië en Montenegro op om zich bij de opstand te voegen. Ondanks deze Russische steun verliep de strijd voor de rebellen niet voorspoedig. De Ottomaanse overmacht in mankracht was voor de rebellen te groot. In 1877 waren de rebellen grotendeels verslagen.

De Russische Tsaar Alexander II aarzelde, ondanks grote binnenlandse druk om de Slavische broeders te helpen en het Ottomaanse Rijk de oorlog te verklaren. De reden hiervoor was twijfel over de positie van Oostenrijk, dat ook grote belangen had in de regio. Na bilateraal overleg tussen de twee landen werd uiteindelijk overeengekomen dat Rusland mocht ingrijpen, in ruil hiervoor zou Oostenrijk na een Russische overwinning Bosnië-Herzegovina op mogen

²⁹ Al zal in de rest van dit hoofdstuk duidelijk worden dat bij deze onafhankelijkheid een aantal kanttekeningen kan worden geplaatst.

nemen in het Oostenrijkse Rijk. In 1878 lukte het Rusland uiteindelijk, na een bloedige strijd en veel verliezen, de Ottomanen terug te dringen. Het zag er zelfs naar uit dat Constantinopel, waarover Rusland met Oostenrijk was overeengekomen dat het, na de Russische overwinning, een vrije stad zou worden, zou kunnen worden ingenomen. Dit vooruitzicht baarde vooral de Engelsen, die grote belangen hadden in de regio en daarnaast controle wilden behouden over het Suezkanaal, grote zorgen. Engeland en Oostenrijk dreigden Rusland uiteindelijk de oorlog te verklaren indien Rusland Constantinopel zou innemen. Dit dreigement deed Rusland uiteindelijk toegeven, de opmars naar Constantinopel werd gestaakt en met de Vrede van San Stefano, kwam een einde aan de oorlog.

4.12 - De uiteindelijke overeenkomst op het Congres van Berlijn

De reden voor het organiseren van het Congres van Berlijn waren de problemen die Oostenrijk, maar vooral Engeland had met de bepalingen van de Vrede van San Stefano. In de bepalingen werden Bulgarije, Roemenië en Montenegro, door het Ottomaanse Rijk erkend als onafhankelijke staten. In de praktijk zou dit een grote toename van de Russische invloed in de regio betekenen. Niet alleen zouden er in de regio Russische troepen worden gestationeerd, ook werd door Engeland gevreesd dat de nieuwe staten in hun buitenlands beleid vooral Russisch beleid zouden volgen. Deze vrees bestond vooral vanwege de belangrijke positie die, het onder Russische invloed staande, Bulgarije zou gaan spelen in de regio, gezien het zeer omvangrijke grondgebied dat aan het land was toebedeeld. Uiteindelijk accepteerden Engeland en Oostenrijk de overeenkomst niet. Er werd een congres bijeen geroepen in Berlijn, waar de grote mogendheden tot een voor een ieder acceptabele oplossing zouden moeten komen.

Het belangrijkste element van het slotverdrag van het Congres van Berlijn was de oprichting van drie nieuwe staten. Alhoewel veelal aangenomen wordt dat Bulgarije onafhankelijkheid verkreeg in Berlijn, is dit niet correct. In artikel 1 van het verdrag wordt overeengekomen dat Bulgarije: “is constituted [as] an autonomous and tributary Principality under the suzerainty of His Imperial Majesty the Sultan. It will have a Christian government and a national militia.” (Mowat, 1916: 78). Bulgarije blijft derhalve onder het uiteindelijke gezag van het Ottomaanse Rijk vallen.

De onafhankelijkheid van Roemenië werd echter wel onomwonden erkend: Artikel XLIII: “The High Contracting Parties recognize the independence of Romania...” (Mowat, 1916: 81). Hetzelfde gold voor Servië. Zoals terug te vinden in Artikel XXXIV van het slotverdrag: “The High Contracting Parties recognize the independence of the Principality of Serbia...” (Mowat, 1916: 80). Daarnaast vormde het verdrag ook de basis voor de onafhankelijkheid van Montenegro. Artikel XXVI stelde: “The independence of Montenegro is recognized by the Sublime Porte and by all those of the High Contracting Parties who had not hitherto admitted it” (Mowat, 1916: 80).³⁰ Zoals vooraf overeen was gekomen in het bilateraal overleg tussen Rusland en Oostenrijk, maakte Bosnië-Herzegovina voortaan onderdeel uit van het Oostenrijk-Hongaarse Rijk, zo stelt artikel XXV: “The provinces of Bosnia and Herzegovina shall be occupied and administered by Austria-Hungary” (Mowat, 1916: 80).

4.13 - Soevereiniteit in het vredesverdrag

De erkenning van de onafhankelijkheid van Roemenië en Montenegro is uiteraard een belangrijk element van de gebeurtenissen op het Congres van Berlijn. Deze staten werden hiermee erkend als onafhankelijk natiestaten door de Europese grote mogendheden. Aan deze onafhankelijkheid werden in het verdrag echter wel voorwaarden verbonden. Het belangrijkste onderdeel hiervan was de garantie van de vrijheid van religieuze minderheden in zowel Roemenië als Montenegro. Artikel XLIV in het eindverdrag dat hieraan refereert, stelde in het geval van Roemenië:

In Romania the difference of religious creeds and confessions shall not be alleged against any person as a ground for exclusion or incapacity in matters relating to the enjoyment of civil or political rights, admission to public employments, functions, and honors, or the exercise of the various professions and industries, in any locality whatsoever. The freedom and outward exercise of all forms of worship shall be assured to all persons belonging to Romania, as well as to foreigners, and no hindrance shall be offered either to the hierarchical organization of the different communions, or to their relations with their spiritual chiefs. The subjects and citizens of all the Powers, traders or others, shall be treated in Romania without distinction of creed, on a footing of perfect equality. (Mowat, 1916: 81).

³⁰ Onder de Sublime Porte wordt het Ottomaanse Rijk verstaan.

De erkenning van soevereiniteit was dus geenszins absoluut, maar aan specifieke voorwaarden verbonden. Door de grote mogendheden werd hiermee de interne politiek in Roemenië mede bepaald en daarmee werd het principe van interne soevereiniteit geschonden. Dezelfde voorwaarden golden niet alleen voor Montenegro en Servië, maar zelfs het Ottomaanse Rijk moest voortaan de principes van godsdienstvrijheid accepteren, in artikel LXII: "... In no part of the Ottoman Empire shall difference of religion be alleged against any person as a ground for exclusion or incapacity in matters relating to the enjoyment of civil or political rights... The freedom and outward exercise of all forms of worship shall be assured to all, and no hindrance shall be offered either to the hierarchical organization of the different communions..." (Mowat, 1916: 82). Hiermee werd een voormalige Europese grote mogendheid gedwongen haar interne beleid voor wat betreft godsdienstvrijheid aan te passen aan de wensen van de andere Europese grote mogendheden. Het doel van deze beperking was het voorkomen van toekomstige conflicten in de regio waar religieuze conflicten immers de voedingsbodem hadden gevormd voor de opstanden in de voormalige Ottomaanse provincies. Het was in het belang van de Europese grote mogendheden om de nieuw gevormde stabiliteit op deze manier te waarborgen. Ze dwongen hiermee echter wel specifiek intern politiek beleid af in de nieuwe gevormde soevereine staten en in het Ottomaanse Rijk.

Daarnaast was het, zoals dit ook het geval was geweest tijdens het Congres van Wenen, ook in Berlijn zo dat de Europese grote mogendheden de gang van zaken tijdens het congres dicteerden. Er was sprake van een geaccepteerd hiërarchisch systeem waarin de grote mogendheden het Europese machtsevenwicht probeerden te bewaren, zoals dit ook het geval was geweest tijdens het Congres van Wenen. Hiermee werd het principe van formele gelijkwaardigheid van staten geschonden. De grote mogendheden respecteerden de soevereiniteit van de kleinere mogendheden niet. Een ander opvallend element was dat de Europese grote mogendheden, ook in de verdragen die voortvloeiden uit het Congres van Berlijn, elkaars soevereiniteit wederzijds niet erkenden. Soevereiniteit kwam in het verdrag alleen naar voor wanneer dit van toepassing was op de nieuw op te richten staten. Deze staten maakten daarvoor onderdeel uit van het grondgebied van het Ottomaanse Rijk, dat door de grote mogendheden werd gedwongen deze gebieden op te geven. Naast deze duidelijke schendingen van het soevereiniteitsprincipe werd, zoals al opgemerkt, ook de interne soevereiniteit van zowel het Ottomaanse Rijk, als de nieuw opgerichte staten geschonden, met als doel de rechten van religieuze minderheden te beschermen.

4.14 - Vrede van Versailles – 1919

De Vrede van Versailles maakte in 1919 een einde aan de meest destructieve oorlog in de geschiedenis van de mensheid tot dan toe, de Eerste Wereldoorlog. De verdragen maakten een eind aan de strijd die Europa meer dan vier jaar lang in zijn greep had gehouden en miljoenen levens had gekost. Ook de oprichting van de internationale institutie die grootschalige oorlogen zoals deze in de toekomst moet voorkomen, de Volkenbond, werd in deze verdragen overeengekomen. De oprichting van de Volkenbond en de principes die in het convenant van de bond werden vastgelegd, vormden een cruciaal keerpunt in de geschiedenis van Europa. Daarnaast betekende het einde van de Eerste Wereldoorlog ook het einde voor verscheidene staten die tot dan toe een belangrijke machtsfactor waren geweest in de Europese internationale politiek. Het einde van de Dubbelmonarchie in Oostenrijk-Hongarije is daarvan het belangrijkste voorbeeld.

4.15 - Historische achtergrond – de Eerste Wereldoorlog

De Eerste Wereldoorlog was het gevolg van de complexe structuur van allianties in het Europa van het begin van de twintigste eeuw waar in deze periode een wankel machtsevenwicht bestond. De strijd zou uiteindelijk plaatsvinden tussen de partijen die deel uitmaakten van de Triple Entente tegen de landen die samen de centrale mogendheden werden genoemd.³¹ Naast het Europese strijdtoneel vonden er ook in de koloniën van de Europese mogendheden gevechtshandelingen plaats. De casus belli was de moord op de troonopvolger van het Oostenrijk-Hongaarse Rijk, de aartshertog van Oostenrijk Frans Ferdinand. Hij werd in 1914 door een Servische nationalist vermoord tijdens een bezoek aan Sarajevo. De moord leidde door de grote verwevenheid van de Europese landen door middel van complexe allianties uiteindelijk tot de meest grootschalige oorlog die tot dan toe had plaatsgevonden.

De uiteindelijke strijd vond plaats op verschillende fronten. Duitsland vocht in het westen met België, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en later de Verenigde Staten. In het Oosten werd door de Duitsers en Oostenrijkers gevochten tegen de troepen van het Russische rijk van tsaar Nicolaas II. Ook op de Balkan en in Italië vond er strijd plaats. Daarnaast werd er gevochten

³¹ De Triple Entente bestond uit Frankrijk, Engeland en Rusland. Waarbij later in de oorlog Italië en de Verenigde Staten werden gevoegd. De centrale mogendheden waren het Duitse keizerrijk, Oostenrijk-Hongarije, het Ottomaanse rijk en Bulgarije.

in Afrika, het Midden-Oosten en Azië. De strijd kenmerkte zich in West-Europa door de uitzichtloze loopgravenoorlog die tot zeer grote verliezen aan beide kanten leidde. De verliezen en verslechterde economische situaties in een aantal deelnemende landen leidden daarnaast tot binnenlandse politieke onrust. In Rusland zou deze in 1917 uitmonden in de communistische Oktoberrevolutie, waarmee het Russische Rijk en daarmee de tsaar omvergeworpen zouden worden. Ook in Duitsland leidde de sociale situatie tot interne spanningen, uiteindelijk betekende dit aan het einde van de oorlog ook voor de Duitse keizer Wilhelm II een gedwongen aftreden. Het Duitse keizerrijk werd omgevormd tot een republiek. Ook in Oostenrijk-Hongarije leidde de combinatie van het verlies van de oorlog, opkomend nationalisme en separatisme, tot het uiteenvallen van het rijk. Aan het einde van de oorlog werd door de toenmalige Amerikaanse president Woodrow Wilson een plan gemaakt met als doel dit soort conflicten in de toekomst te voorkomen. Het resultaat hiervan was het zogenaamde veertienpuntenplan, dat in januari 1918 aan het Amerikaanse congres werd gepresenteerd. De bepalingen in het veertien punten plan, dat door de onderhandelaars als uitgangspunt voor de onderhandelingen werd geaccepteerd, zouden de kern vormen van de, door het Verdrag van Versailles opgerichte Volkenbond.

4. 16 – Het verdrag van de Vrede van Versailles

De Vrede van Versailles werd op 28 juni 1919 ondertekend door de geallieerde mogendheden en Duitsland. Alhoewel het staakt het vuren op 11 november 1918 al een eind had gemaakt aan de gewapende strijd, werd er nog zes maanden onderhandeld over de uiteindelijke bepalingen in het vredesverdrag. Het verdrag werd grotendeels onderhandeld door de “grote vier”, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten, Italië en Frankrijk, de geallieerde overwinnaars van de Eerste Wereldoorlog. Duitsland werd pas bij de onderhandelingen betrokken op het moment dat zij het eens waren over de voorwaarden, en kreeg slechts drie weken om te reageren op de door hen overeengekomen tekst. Duitsland tekende mede vanwege deze reden het verdrag onder protest.³² De uiteindelijke tekst van de Vrede van Versailles bestond uit 440 artikelen en was verdeeld in 15 delen. In Deel I, artikelen 1 tot en

³² Naast de vrede van Versailles werd er door de belangrijkste bondgenoten van Duitsland, het inmiddels gedeelde Oostenrijk en Hongarije, Bulgarije en Turkije aparte vredesverdragen met de geallieerden overeengekomen. Voor Oostenrijk was dit het Verdrag van Saint Germain. Hongarije zou uiteindelijk het Verdrag van Trianon ondertekenen. Bulgarije het verdrag van Neuilly en het Ottomaanse rijk de Vrede van Sèvres. De belangrijkste overeenkomsten tussen al deze verdragen waren de harde eisen die door de geallieerden werden gesteld aan de verliezende partijen. In vrijwel alle gevallen werden de Duitse bondgenoten gedwongen territorium af te staan en herstelbetalingen te doen. De Ottomaanse machthebbers hebben het verdrag, waarin het rijk de facto werd opgeheven, nooit ondertekend.

met 26, werd de Volkenbond opgericht en werd het Convenant van de Volkenbond opgesteld. Dit deel van het verdrag zal in de onderstaande paragraaf over soevereiniteit worden behandeld. Het grootste deel van de Vrede van Versailles besloeg wederom de territoriale herindeling van Europa, waarbij een oplossing werd gezocht voor de politieke gevolgen van de oorlog. Het verdrag had grote negatieve gevolgen voor Duitsland. Zo werden Duitsland en zijn bondgenoten specifiek aangewezen als hoofdverantwoordelijke voor de oorlog en gedwongen tot compensatie voor alle schade die de geallieerden staten als gevolg van de oorlog hadden geleden.³³ Daarnaast werd het land gedwongen tot sterke beperkingen van de militaire bewapening en het op grote schaal afstaan van grondgebied.

In artikel 27 tot en met 158 werden de belangrijkste elementen van de nieuwe territoriale indeling van Europa overeengekomen. Het definiëren van de nieuwe grenzen van Duitsland, dat sterk werd ingekrompen, vormde hierbij een belangrijk onderdeel. Het nieuwe Duitsland werd gedwongen een groot aantal gebiedsdelen af te staan. Zo ging Elzas-Lotharingen naar Frankrijk en viel een groot gedeelte van het voormalig grondgebied van Pruisen voortaan onder Polen. De havenstad Danzig, die ook in Pruisen lag werd volgens de bepalingen in Artikel 100 van het verdrag, de “Vrije stad Danzig”, die onder jurisdictie van de Volkenbond werd geplaatst. Verder werden ook de grenzen met België en Denemarken aangepast. In alle gevallen moest Duitsland gebied afstaan. Duitsland werd naast grondgebied in Europa ook gedwongen alle voormalige koloniën af te staan, deze kwamen in de handen van Engeland, Frankrijk en België, zoals in artikel 119 is terug te vinden: “Germany renounces in favour of the Principal Allied and Associated Powers all her rights and titles over her oversea possessions”.

4.17 - Soevereiniteit in de Vrede van Versailles

In de Vrede van Versailles werden voor het eerst de principes van soevereiniteit zoals deze heden ten dage gebruikt worden expliciet in een verdrag vastgelegd. Dit gebeurde in het deel I

³³ Dit gebeurt in artikel 231 van het verdrag, waar wordt gesteld: “The Allied and Associated Governments affirm and Germany accepts the responsibility of Germany and her allies for causing all the loss and damage to which the Allied and Associated Governments and their nationals have been subjected as a consequence of the war imposed upon them by the aggression of Germany and her allies.”

van het verdrag, waarin het Convenant van de Volkenbond werd opgenomen. De Volkenbond was een initiatief van de Amerikaanse president Woodrow Wilson, die in het Amerikaans Congres al een jaar eerder zijn veertienpuntenplan uiteen had gezet, waarin hij pleitte voor het oprichten van een wereldorganisatie die internationale geschillen op een vreedzame wijze zou oplossen. Er lag een aantal principes ten grondslag aan de Volkenbond, waaronder het principe van de staat als soevereine actor. Dit principe wordt als volgt geformuleerd in Artikel 10 van de Vrede van Versailles:

The Members of the League undertake to respect and preserve as against external aggression the territorial integrity and existing political independence of all Members of the League. In case of any such aggression or in case of any threat or danger of such aggression the Council shall advise upon the means by which this obligation shall be fulfilled.

Hiermee wordt de formele gelijkwaardigheid van alle lidstaten in verdragvorm vastgelegd en wordt overeengekomen dat de territoriale integriteit en politieke onafhankelijk, van elke lidstaat, zal worden gerespecteerd. De staten worden aangeduid als onafhankelijk, waarmee hun externe soevereiniteit werd bevestigd. Onafhankelijkheid wordt immers in het internationaal recht tijdens deze periode gelijkgesteld aan soevereiniteit, zoals bevestigd in de uitspraak van het Internationaal Gerechtshof betreffende het eiland Palmas: “Sovereignty in the relations between states signifies independence. Independence in regards to a portion of the globe is the right to exercise therein, to the exclusion of any other state, the functions of a state”.³⁴ Artikel 10 van het Convenant van de Volkenbond is het eerste internationale verdrag tussen meerdere staten waarin deze principes worden vastgelegd. In het artikel wordt door de garantie van territoriale integriteit ook het principe van non-interventie erkend, een fundamenteel uitvloeisel van het principe van soevereiniteit.

In de annex van Deel 1 van het verdrag van Versailles werden de staten genoemd die het verdrag hadden ondertekend en daarmee lid waren van de Volkenbond.³⁵ Verder werden de staten die niet direct bij de besprekingen in Versailles waren betrokken uitgenodigd om lid te

³⁴ Zoals bevestigd in de uitspraak van het internationaal gerechtshof over de zaak “Las Palmas” tussen Nederland en de VS in 1928. Deze uitspraak door het hof wordt is de eerste uitspraak van het internationale gerechtshof waarin het soevereiniteitsconcept centraal staat.

³⁵ Deze lidstaten waren: de Verenigde Staten, België, Bolivia, Brazilië, het Verenigd Koninkrijk, Canada, Australië, Zuid-Afrika, Nieuw Zeeland, India, China, Cuba, Ecuador, Frankrijk, Griekenland, Guatemala, Haïti, het Koninkrijk Hedjaz, Honduras, Italië, Japan, Liberia, Nicaragua, Panama, Peru, Polen, Portugal, Roemenië, de Staat van Slovenen, Kroaten en Serven, Siam, Tsjecho-Slowakije en Uruguay. Het congres van de Verenigde Staten zouden het Convenant uiteindelijk echter niet ratificeren.

worden, waaronder Nederland, Zweden, Denemarken en Zwitserland. Het is van belang op te merken dat de grootste verliezers van de oorlog, Duitsland en de nieuwe staat Oostenrijk, vooralsnog werden geweerd. Opvallend is dat het entiteiten die juridisch noch territoriaal soeverein te noemen waren toegestaan werd lid te worden van de Volkenbond. Zo werden de Britse “dominions”, zoals Canada, Australië en India, zowel toegestaan lid te worden van de Bond, als de akkoorden van Versailles te ondertekenen terwijl hun juridische onafhankelijkheid van het Verenigd Koninkrijk zeer onduidelijk was.

Naast de principes van onafhankelijkheid, soevereiniteit en principiële gelijkheid van statelijke actoren, werd in het Convenant van de Volkenbond ook militaire agressie verboden. Staten namen de verplichting op zich, in het geval van een onderlinge conflict, dit door middel van arbitrage tot een oplossing te brengen.³⁶ Indien het toch tot een gewapend treffen zou komen, werd vastgelegd dat een aanval op een van de leden van de bond geïnterpreteerd zou worden als een aanval op alle leden.³⁷ Hiermee werd de formele gelijkwaardigheid van de leden van de bond nogmaals benadrukt, en werd tegelijkertijd een internationaal systeem opgezet dat de vrede zou moeten bewaren tussen de verschillende lidstaten. Ook deze bepalingen vloeiden voort uit het principe van non-interventie.

Hiermee worden voor het eerst de principes van soevereiniteit expliciet vastgelegd in een verdragvorm tussen meerdere staten. De principes van interne en externe soevereiniteit werden in de bepalingen opgenomen. Ook de consequentie van het soevereiniteitsprincipe, het principe van non-interventie, maakt onderdeel uit van de Vrede van Versailles. Kortom, de regels van het Europese internationale systeem werden voor het eerst expliciet gezamenlijk vastgelegd. Sterker nog, deze regels werden ook voor het eerst op landen buiten Europa van toepassing, gezien het feit dat ook landen op andere continenten behoorden tot de ondertekenaars van het verdrag. Gezien het feit dat deze principes nooit eerder in verdragvorm overeen waren gekomen dringt zich de vraag op waarom dit in Versailles wel gebeurde.

³⁶ Volgens Deel 1 – Artikel 12 van de VvV: “The Members of the League agree that if there should arise between them any dispute likely to lead to a rupture, they will submit the matter either to arbitration or to inquiry by the Council”

³⁷ Volgens Deel 1 – Artikel 16 van de VvV: “Should any Member of the League resort to war in disregard of its covenants under Articles 12, 13, or 15, it shall ipso facto be deemed to have committed an act of war against all other Members of the League”

Het Convenant van de Volkenbond kwam voort uit een proces dat een aantal jaren duurde. Als voorlopers werden onder meer het Concert van Europa genoemd, de institutie die voor de oprichting van de Volkenbond het doel had de vrede in Europa te bewaren, maar daarin had gefaald. Ook werd er verwezen naar de opkomst van internationale conferenties waarop, voor het eerst, een groot aantal staten op voet van gelijkheid met elkaar onderhandelden. (Ellis, 1928: 61) Het belangrijkste voorbeeld hiervan waren de vredesconferenties gehouden in Den Haag sinds 1899.³⁸ Het ongekende bloedvergieten dat in de Eerste Wereldoorlog plaatsvond benadrukte het belang van een internationale organisatie om dit soort oorlogen in de toekomst te voorkomen. De principes die in het Convenant van de Volkenbond uiteindelijk werden vastgelegd waren niet nieuw. Het streven naar internationale vrede en de methode waarop deze zou moeten worden bewaard, namelijk door gezamenlijk optreden tegen een agressor, waren daarvoor al eerder geformuleerd,³⁹ maar de Volkenbond was de eerste keer dat het systeem dat hiervoor zou moeten zorgen in verdragvorm wordt vastgelegd: “these methods were combined for the first time into a complete and coherent system” (Ellis, 1928: 68).

De belangrijkste reden voor het vastleggen van de soevereiniteitsprincipes in het convenant kwam voort uit het ideaal van het zelfbeschikkingsrecht. Het zelfbeschikkingsrecht was een belangrijk onderdeel van Woodrow Wilson’s originele veertienpuntenplan: “the principle that in determining all such questions of sovereignty the interests of the populations concerned must have equal weight with the equitable claims of the government whose title is to be determined” (Wilson, 1918: 2-3). Dit recht op zelfbeschikking was vooral van toepassing op de bevolking van de voormalige grote Multi-etnische rijken, waarin de bevolking, onder invloed van opkomende nationalistische tendensen, het recht op zelfbestuur opeiste. De Eerste Wereldoorlog leidde ertoe dat een aantal van deze rijken, zoals Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse rijk uiteenviel, In de voormalige gebiedsdelen van deze rijken werden kleinere onafhankelijke staten opgericht. Deze gang van zaken was in overeenstemming met het veertienpuntenplan waarinopgeroepen werd de etnische minderheden: “[The] freest opportunity to autonomous development” te bieden. (Wilson, 1918: 3) Aangezien de oprichters van de bond als doel hadden het internationale systeem te hervormen van een systeem van concurrerende dynastieën (waarvan de Habsburgers het beste voorbeeld waren),

³⁸ De Haagse Vredesconferenties hadden als doel het oorlogsrecht in verdragvorm vast te leggen.

³⁹ Al in de middeleeuwen is de idee van internationale samenwerking ter bevordering van vrede geformuleerd. Ook komt het idee in *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf* van de filosoof Immanuel Kant voor.

naar een systeem van onafhankelijke natie-staten vrij van externe inmenging, was het van groot belang de onafhankelijkheid van deze nieuwe staten te garanderen.

De belangrijkste reden voor de expliciete erkenning van de soevereiniteitsprincipes in het convenant is dan ook de noodzaak deze nieuw opgerichte kleine mogendheden te beschermen. De vrees bestond dat deze kleine mogendheden niet op eigen kracht hun voortbestaan konden garanderen: “It was felt the new states could be viable only if they were based on some system of international co-operation and peaceful settlement of disputes...” (Ellis, 1928: 55). Deze vrees kwam mede voort uit het lot dat België tijdens de oorlog had getroffen: “the violation of Belgium demonstrated the need for a more comprehensive guarantee of the safety of small nations than could be furnished by incidental treaties between a group of Powers” (Temperley in Ellis, 1928: 68-69). Hieruit vloeide de noodzaak voort de onafhankelijkheid, soevereiniteit van de kleine mogendheden in het internationale systeem te garanderen.

Voor een staat met zelfbeschikkingsrecht was de garantie van zowel interne als externe soevereiniteit een noodzakelijke voorwaarde. Daarnaast was er, gezien de machtspositie van de kleine mogendheden, de noodzaak tot het garanderen van het non-interventieprincipe. Een staat diende immers gevrijwaard te blijven van externe agressie wanneer deze in zelfstandigheid over zijn toekomst beslist.

Hoofdstuk 5

Conclusies

5.1 – Samenvatting

In voorgaande hoofdstukken is een aantal zaken duidelijk geworden. Allereerst is aangetoond dat de dominante visie over de Vrede van Westfalen onder wetenschappers in de Leer der Internationale Betrekkingen, namelijk dat in deze verdragen de principes van soevereiniteit voor het eerst zijn vastgelegd, gebaseerd is op een onjuiste interpretatie van de verdragen. In de verdragen komt het soevereiniteitsprincipe namelijk niet voor. Ook is duidelijk geworden dat het soevereiniteitsconcept al ontwikkeld is voor het afsluiten van de Vrede van Westfalen. Vanaf de late middeleeuwen maken vorsten al aanspraak op soevereiniteit en wijzen ze elk gezag dat boven hen zou staan af. Ook speelt het soevereiniteitsprincipe een belangrijke rol in het werk van rechtsfilosofen sinds deze periode en stellen zij, wanneer zij het internationale systeem beschrijven, al vast dat er sprake is van de aanwezigheid van soevereine actoren binnen het systeem. Het in verdragvorm vastleggen van deze situatie gebeurt echter pas enkele eeuwen nadien, wanneer, onder invloed van het opkomt van nationalistische tendensen in Europa, het zelfbeschikkingsrecht aan invloed wint. Uit dit zelfbeschikkingsrecht vloeit het ideaal voort van een systeem van onafhankelijke natiestaten. De principes waaraan dit systeem zou moeten voldoen worden uiteindelijk vastgelegd bij de Vrede van Versailles in 1919.

De analyse van de geschiedenis van het soevereiniteitsprincipe heeft duidelijk gemaakt dat de laatmiddeleeuwse vorsten in Europa al aanspraak maakten op soevereiniteit. Deze aanspraak op soevereiniteit kwam tot uiting in het afwijzen van de aanspraken van de keizer en de Paus, de twee instellingen die gezamenlijk het hoogste gezag vertegenwoordigden in de Europese middeleeuwse feodale hiërarchie. De keizer bezat op werelds vlak de opperste autoriteit over alle Europese vorsten. De Paus was de opperste religieuze autoriteit in de “Respublica Christiana”, zoals dit systeem in Europa werd genoemd. De eerste en ook belangrijkste vorsten die deze opperheerschappij ontkenden waren de koningen van een aantal Europese koninkrijken, de koning van Frankrijk als eerste, die in deze periode door toenemende centralisatie van machtsmiddelen, in een machtigere positie tegenover andere actoren binnen hun koninkrijk én tegenover de keizer en de Paus kwamen te staan. Ook de paus verliest zijn

opperheerschappij. Dit proces was begonnen bij de Investituurstrijd en was de reden voor het afsluiten van de Concordaten van Worms en Bologna, waarin de Paus gedwongen werd een gedeelte van zijn macht af te staan aan de opkomende soevereine vorsten. De uiteindelijke genadeklap voor de positie van de Paus was de reformatie, die sinds de zestiende eeuw de macht van de Katholieke kerk sterk deed afnemen.

Ook is duidelijk geworden dat deze verandering in de politieke situatie van het Europa van de late middeleeuwen weerspiegeld werd in de rechtsfilosofische werken in deze periode. Jean Bodin is de eerste die in zijn rechtsfilosofisch systeem aan vorsten, binnen een afgebakend territorium, soevereine rechten toebedeelt en van mening is dat deze op geen enkele wijze kunnen worden ingeperkt. Bodin is daarnaast van mening dat deze situatie in de Europese politieke realiteit al bestaat wanneer hij verwijst naar de vorsten die volgens hem deze status al hebben bereikt. Op zijn werk wordt voortgebouwd door Thomas Hobbes en Hugo de Groot, die in navolging van Bodin zowel theoretisch, in het door hen geschreven rechtsfilosofisch werk, het concept van de soevereine staat uitwerken. De belangrijkste principes van het systeem van soevereine staten worden uiteindelijk door Emmerich de Vattel in zijn werk *Le Droit de Gens* uiteengezet. Hij is de eerste die een onderscheid maakt tussen interne en externe soevereiniteit, stelt dat er formele gelijkheid tussen alle statelijk actoren binnen het Europese politiek systeem bestaat, en daarnaast het principe van non-interventie en het machtsevenwicht beschrijft. In het werk van Vattel is het soevereiniteitsconcept qua theoretisch onderbouwing tot volle wasdom gekomen.

In het Europa van de late middeleeuwen waren er actoren aanwezig die aanspraak maakten op soevereine rechten evenals een internationaal rechtsfilosofische basis die een systeem van soevereine staten beschrijft. De verwachting lijkt dan ook gewettigd dat deze nieuwe politieke situatie zou worden weerspiegeld in de verdragen die tussen staten in deze periode werden afgesloten. Zoals in hoofdstuk 2 al duidelijk is gemaakt was de Vrede van Westfalen (1648), niet de geboorteplaats van dit systeem van soevereine staten. Soevereiniteit was geen onderwerp in de verdragen en ook de praktische uitwerking van de verdragsbepalingen betekende op geen enkele manier de geboorte van een dergelijk systeem. De politiek-territoriale situatie in Europa, waarin actoren die aanspraak maakten op soevereiniteit aanwezig waren, leidde daarom tot een zoektocht wanneer deze aanspraken dan wel in een verdrag zouden zijn vastgelegd.

Het eerste verdrag dat in dit kader is onderzocht is de Vrede van Utrecht (1713), afgesloten na de Spaanse Successieoorlogen. Er werden door de deelnemers een aantal cruciale zaken vastgelegd in dit verdrag. Het belangrijkste was het afzweren, door de nieuwe Spaanse koning, van elke aanspraak op de Franse troon. Een tweede belangwekkend element in de verdragen, is de introductie van het principe van machtsevenwicht in de overeenkomst afgesloten tussen Engeland en Spanje. Een ander onderdeel is de erkenning, door onder andere Frankrijk, van de protestante lijn van troonsopvolging van de dan heersende Engelse koningin Anne. Hierbij wordt wederzijds overeengekomen elkaars bezit niet te bedreigen en daarnaast troonpretendenten die de macht van de heersende vorstenhuizen bedreigen niet te steunen. In de verdragen wordt echter wederzijdse aanspraak op soevereiniteit niet erkend. Het soevereiniteitsprincipe is, net als in Westfalen, op geen enkele manier een onderdeel van de uiteindelijke verdragen.

Het tweede onderzochte serie van verdragen zijn de verdragen overeengekomen tijdens het Congres van Wenen (1814). Deze verdragen betekenden een grootschalige territoriale herverdeling van Europa. Doel hiervan was het bewaren van het machtsevenwicht en in het verlengde daarvan de vrede op het Europese continent. In het slotverdrag werd het Koninkrijk der Nederlanden opgericht, werd het bestaan van de Duitse Statenbond bevestigd en de soevereiniteit van het koninkrijk Pruisen herbevestigd. De bepalingen in de overeenkomsten werden onderhandeld door de Europese grote mogendheden. De slotakte van het congres werd ook slechts door hen ondertekend. Dit was een uiting van een geaccepteerd hiërarchisch systeem waar de grote Europese mogendheden de territoriale inrichting van Europa bepaalden.

De Europese grote mogendheden bepaalden ook de gang van zaken tijdens het Congres van Berlijn. Tijdens dit congres, na afloop van de Russisch-Turkse oorlog, en in reactie op de Vrede van San Stefano, was de politiek territoriale verdeling van de Balkan het belangrijkste onderwerp. Ondanks dat er geen diplomatieke vertegenwoordigers van deze landen aanwezig waren werden, Servië, Roemenië en Montenegro uitgeroepen tot onafhankelijke staten. De verdragen stipuleerden ook dat Bulgarije, ondanks het bezit van een nationale militie, onderdeel zou blijven uitmaken van het Ottomaanse Rijk. Daarnaast besloten de grote mogendheden, om regionale religieuze conflicten in de regio in de toekomst te vermijden, tot het garanderen van de godsdienstvrijheid in alle nieuwe staten en het Ottomaanse Rijk. Er werd in de verdragen expliciet vastgelegd dat discriminatie op basis van godsdienst in de nieuwe staten niet plaats zou mogen vinden. Het is derhalve duidelijk dat de grote

mogendheden zichzelf tijdens het Congres van Berlijn dit recht toeëigenden en het soevereiniteitsprincipe negeerden.

Het laatste verdrag dat is onderzocht betreft de Vrede van Versailles (1919), waarmee de Eerste Wereldoorlog werd beëindigd. De Vrede van Versailles werd, in tegenstelling tot vorige grootschalige Europese vredesverdragen, niet slechts ondertekend door de grote mogendheden. De onderhandelingen vooraf waren echter wel in zeer grote mate een consensus tussen de “Grote Vier” geallieerde overwinnaars. In de Vrede van Versailles werd de Volkenbond opgericht, door middel van het Convenant van de Volkenbond. In het Convenant van de Volkenbond werden voor het eerst de belangrijkste principes van soevereiniteit tussen staten overeengekomen. Alle deelnemende staten werden onafhankelijk genoemd, hun formele gelijkheid werd vastgelegd en het non-interventie principe werd onderschreven. De reden hiervoor was het belang dat werd gehecht aan het zelfbeschikkingsrecht bij het afsluiten van het verdrag. Om het voortbestaan van de nieuwe onafhankelijke staten te garanderen diende hun soevereiniteit in verdragvorm te worden vastgelegd.

5.2 - Analyse van de Vredesverdragen

De analyse van de Europese vredesverdragen leidt tot een aantal verrassende conclusies. De eerste daarvan is dat soevereiniteit en de erkenning van soevereiniteit in de vredesverdragen een zeer summiere rol speelt. Wederzijdse erkenning van soevereine rechten heeft tot aan de Vrede van Versailles nooit plaats gevonden. De staten in het Europese systeem, die al in de 16^e eeuw door de rechtsfilosoof Bodin als soeverein worden omschreven, hebben deze situatie, tot aan de Vrede van Versailles, nooit in verdragvorm vastgelegd. Laat staan dat de precieze inhoud van het begrip, zoals de differentiatie tussen interne en externe soevereiniteit en het principe van non-interventie, in verdragvorm wordt vastgelegd. In de verdragen wordt wel gerefereerd aan de soevereine status van de een of andere staat. Dit gebeurt onder andere tijdens het Congres van Wenen, waar het Koninkrijk der Nederlanden door de grote mogendheden wordt ingesteld, en expliciet als soeverein wordt aangemerkt. Dit overigens, zonder dat Nederland de slotakte van het Congres van Wenen zelf heeft ondertekend. Eenzelfde soort situatie vindt plaats tijdens het Congres van Berlijn, waar drie nieuwe onafhankelijke staten worden opgericht: Montenegro, Bulgarije en Roemenië.

Feit blijft dat de grote Europese mogendheden, waarvan verscheidene vorsten al sinds de late middeleeuwen aanspraak maken op soevereiniteit en die de beschikking hebben over de meeste machtsmiddelen in het systeem, nooit elkaar wederzijdse soevereiniteit erkennen. Het is echter duidelijk dat zij zichzelf, op basis van hun aanspraak op soevereiniteit, wel beschouwen als soevereine actoren in het systeem. De conclusie moet zijn dat er voor hen geen noodzaak heeft bestaan hun soevereine status wederzijds in verdragvorm vast te leggen. Toch is dit niet per se zeer verassend te noemen. Internationale verdragen worden immers afgesloten met als doel een gemeenschappelijke oplossing te vinden voor een aantal specifieke probleem dat, meestal als gevolg van een oorlog, is ontstaan. In deze verdragen zijn de opgenomen bepalingen dan ook vaak zeer specifiek van aard. Ze zijn van toepassing op zaken waar een verschil van inzicht over heeft bestaan. Het specifieke eigendom van een bepaald territorium, het recht om een bepaalde vorm van godsdienst aan te hangen in bepaald gebied, of zoals zeer gebruikelijk, de rechten van minderheden in bepaalde staten. Deze vredesverdragen hebben daarom niet als doel algemene regels van gedrag tussen staten overeen te komen. Het resultaat is dus dat de vredesverdragen niet de algehele politieke situatie op dat moment weerspiegelen, maar slechts betrekking hebben op specifieke probleem dat de partijen noodzaakt tot een verdrag.

De principiële soevereine status van de Europese grote mogendheden staat in de onderzochte verdragen nooit ter discussie. Die status vloeit voort uit de machtspositie van de regerende vorsten in hun territorium, die sinds de late middeleeuwen sterk is gegroeid. Hun soevereine status staat, sinds de ineenstorting van de vermeende keizerlijke en pauselijke opperheerschappij, niet meer ter discussie. Op deze manier verdwijnt voor hen de noodzaak deze situatie, die *de facto* helder is, ook *de jure* in onderlinge verdragen vast te leggen. Erkennen van de soevereine status van staten vindt alleen plaats wanneer deze ter discussie staat. Het beste voorbeeld hiervan is de erkenning van de onafhankelijkheid van de drie nieuw opgerichte staten tijdens het Congres van Berlijn. Deze staten zouden niet bij machte zijn geweest om die onafhankelijkheid af te dwingen.

In de analyse van de verschillende verdragen wordt daarnaast ook duidelijk dat de soevereiniteitsprincipes, zoals heden ten dage gehanteerd, constant met voeten worden getreden. Met name de interne soevereiniteit van staten wordt niet gerespecteerd. In het geval van de Vrede van Utrecht gebeurt dit door externe inmenging in de opvolging van de Spaanse (én Franse) kroon, bij het Congres van Wenen wordt het principe van formele gelijkheid

tussen staten niet gerespecteerd. Tijdens het Congres van Berlijn wordt het principe van interne soevereiniteit geschonden wanneer zowel in de drie nieuw opgerichte soevereine staten, als in het Ottomaanse rijk, de rechten van minderheden door externe actoren worden vastgelegd. Ook komt het voor dat staten in hetzelfde verdrag expliciet soeverein worden verklaard maar daarnaast, door de verdragspartijen, strenge beperkingen opgelegd krijgen in hun interne en externe politiek. Goede voorbeelden hiervan zijn de Duitse staten die, bijvoorbeeld in de slotakte van het Weense Congres, alle als formeel gelijke soevereine vorsten worden aangemerkt, maar in dezelfde slotakte restricties opgelegd krijgen op het gebied van hun buitenlands beleid, belastingheffing, wetgeving en bovendien een ongelijk stemgewicht krijgen in de Bondsdag. Deze schending vindt met name plaats door de grote mogendheden, die in elk verdrag sinds Westfalen onderling de politiek-territoriale situatie in Europa regelden.

Deze grote mogendheden kunnen worden gekwalificeerd als een club waarin men slechts wordt geaccepteerd indien men beschikt over voldoende machtsmiddelen. De leden van deze club bepalen vervolgens wie er nog meer lid zouden mogen worden. Het beste voorbeeld hiervan is het Congres van Wenen, waar vier grote mogendheden (Verenigd Koninkrijk, Rusland, Pruisen en Oostenrijk), onderling de toekomst van Europa bekoosden. Pas na protest en langdurig aandringen werden Frankrijk en Spanje bij dit proces betrokken. De andere Europese mogendheden waren voor de grote mogendheden van ondergeschikt belang. Dit weerhield de leden van de club er echter niet van vergaande besluiten te nemen, die van grote invloed waren op de kleinere mogendheden. Hun territorium werd ingeperkt of uitgebreid, hun interne politiek werd, naar de wens van de grote mogendheden, aangepast, of hun staat werd simpelweg opgeheven. Zoals gebeurde met Polen, dat in de slotakte van het Congres van Wenen werd verdeeld tussen het zegevierende Pruisen en Rusland. Een ander voorbeeld is het Congres van Berlijn, waar de grote mogendheden opnieuw de statelijke grenzen van Europa, naar eigen inzicht, aanpasten. Daarnaast grepen de mogendheden in in de interne politiek van de nieuw opgerichte onafhankelijke staten. Dit terwijl namens de nieuwe staten zelf, geen vertegenwoordigers aanwezig waren bij de onderhandelingen, laat staan dat ze de verdragen hebben ondertekend. Hieruit blijkt de geaccepteerde hogere hiërarchische positie van de grote mogendheden ten opzichte van kleinere staten. Deze praktijk is in tegenspraak met de soevereiniteitsprincipes. Zij druist in tegen het principe van formele gelijkheid en schendt de principes van interne en externe soevereiniteit.

Pas in 1919, bij het ondertekenen van de Vrede van Versailles werden de principes van soevereiniteit door meerdere staten in verdragvorm vastgelegd. Het was ook in de periode hiervoor dat in veel Europese staten de dynastieke heerschappij van adellijke families geleidelijk werd vervangen door een republiek. Zoals Holsti het stelt: “the overwhelming majority of European states remained dynastic-absolutist up to the period between the mid-nineteenth century and the Treaty of Versailles, sovereignty was ‘privately’ held by the ruling dynasty; state territory was private patrimonial property” (Holsti, 2004: 125-126). De ondertekenaars van de Vrede van Versailles ondertekenen het Convenant van de Volkenbond en bevestigen daarmee hun wederzijdse aanspraken op soevereiniteit. Ook wordt de formele gelijkheid van staten in dit verdrag vastgelegd en wordt het principe van non-interventie onderschreven. De Vrede van Versailles is daarmee, meer dan 270 jaar na de Vrede van Westfalen, het eerste verdrag waarin meerdere Europese staten hun aanspraken op soevereiniteit wederzijds bevestigen.

Het vastleggen van de principes van soevereiniteit in verdragsvorm komt voort uit het recht op zelfbeschikking dat mede ten grondslag ligt aan het veertienpuntenplan waardoor het Convenant van de Volkenbond is geïnspireerd. Dit zelfbeschikkingsrecht leidt na het uiteenvallen van de grote multi-etnische rijken in Europa tot een groot aantal nieuwe, kleine onafhankelijke staten. Aangezien de vrees is dat deze kleine staten niet op eigen kracht in staat zullen zijn hun soevereine status te behouden, en een nieuwe oorlog ten koste van alles voorkomen dient te worden, wordt besloten de statelijk soevereiniteit in verdragsvorm vast te leggen. Daarnaast wordt de onafhankelijkheid van elke lidstaat versterkt door het principe van de gezamenlijke verdediging tegen externe agressie, dat onderdeel uitmaakt van de spelregels van de Volkenbond. Hiermee heeft het soevereiniteitsprincipe een ontwikkeling van eeuwen doorgemaakt. Waar het eerst op basis van machtsmiddelen door de middeleeuwse monarchen opgeëist wordt tegenover de keizer en de Paus, wordt het na de Eerste Wereldoorlog, op basis van het ideaal dat elk volk recht heeft zijn eigen toekomst te bepalen, voor het eerst expliciet in verdragsvorm vastgelegd.

Literatuur

Beaulac, S. (2004) The Westphalian model in defining International Law: Challenging the Myth, in *Australian Journal of Legal History*, Vol 8

Bodin, J. (2004) *On Sovereignty: Four Chapters from six books of the commonwealth*, Cambridge: Cambridge University Press

Boucher, D. (1998) *Political Theories of International Relations*, Oxford: Oxford University Press.

Brown, S. (1992) *International Relations in a changing global system: Towards a theory of the world polity*, Boulder, Colorado: Westview.

Bull, H. (2002) *The Anarchical Society, A Study of Order in World Politics*, Palgrave: New York

Buzan, B. & Little, R.. (1999) Beyond Westphalia? Capitalism after the Fall, *Review of International Studies* 25(5), pp. 89-104

Childs, J. (1991) *The Nine Year's war and the British Army 1688-1697*, Manchester University Press.

Creveld, M. (1999) *The Rise and Decline of the State*, Cambridge: Cambridge University Press

Dickman, F. (1959) *Der Westfälische Frieden*. Aschendorffsche Buchdruckerei, Münster Westfalen

Duchhardt, H. (2004) 'Peace treaties from Westphalia to the Revolutionary Era' in *Peace Treaties and International Law in European History*: Cambridge University Press

Ellis, C.H. (1928) *The Origin Working and Structure of the League of Nations*, Edinburgh: Riverside Press Limited

Evans, G. & Newnham, J. (1990) *The Dictionary of World Politics: A reference Guide to Concepts, Ideas and Institutions*, Hempstead: Harvester Wheatsheaf

Glahn, G. (1976) *Law Among Nations*, 3rd ed.: New York, Macmillan

Groot H. de. (2001) *On the law of war and peace*, Batoche Books Ontario

Gross, L. (1948) The Peace of Westphalia, 1648-1948, *American Journal of International Law* 42(1), pp. 20-41

Holsti, K. J. (1991) *Peace and War: Armed Conflicts and International Order, 1648-1989*, Cambridge: Cambridge University Press

Holsti, K. J. (2004) *Taming the Sovereigns*, Cambridge: Cambridge University Press

Israel, F. L. (red.) (1967) *Major Peace Treaties of Modern History: 1648-1967*, Vol I. New York and London: McGraw-Hill

James, A. (1999) 'The Practice of Sovereign Statehood in Contemporary International Society', in *Political Studies*, 47-3: pp. 457-473

Janis, M.S. (1994) 'Sovereignty and International Law: Hobbes and Grotius', in *Essays in Honour of Wang Tieya* 391, 393.

Jervis, R.L. (1997) *Systems Effects: Complexity in Political and Social Life*, Princeton, NJ: Princeton University Press

Knutsen, T. L. (1992) *A History of International Relations Theory*. Manchester: Manchester University Press

Krasner, S. D. (1993) 'Westphalia and All That', in *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions, and Political Change*, Goldstein, J. & Keohane, R.O. (red.) pp. 235-264. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press

Krasner, S.D. (1999) *Sovereignty: organized hypocrisy*, Princeton: Princeton University Press

Kuhn, T.S. (2003) *De Structuur van Wetenschappelijke Revoluties*, Amsterdam: Boom

Lakatos, I., & Musgrave A. (red.) (1974) *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press

Lesaffer, R. (red.) (2004) *Peace Treaties and International Law in European History*, Cambridge University Text, New York

Lieshout, R.H. (1993) *Anarchie en Hiërarchie: een theorie van internationale betrekkingen en buitenlandse politiek*, Coutinho

Lieshout, R.H. (1997) *De organisatie van West-Europese samenwerking: een voortdurende strijd om de macht*, Coutinho

Mesquita, B.B. (2010) *Principles of International Politics*, CQ Press

Morgenthau, H.J. (1948) *The Problem of Sovereignty Reconsidered*, Columbia Law Review 341.

Morgenthau, H.J. (1985) *Politics among Nations: The struggle for Power and Peace*, New York: McGraw-Hill.

Mowat, R.B. (1916) *Select Treaties and Documents to Illustrate the Development of the Modern European States-System*, The Clarendon Press: Oxford

Muller, K. (1946) 'Die Exemption der Eidgenossenschaft 1648. Ein Beitrag zur Erklärung des Exemptionsartikels im Westfälischen Frieden', in *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte* 4: pp. 216-228

Murphy, A.B. (1996) 'The Sovereign State System as Political-Territorial Ideal', in Bierstecker en Weber (red.), *Sovereignty as Social Construct*. Cambridge University Press

Nye, J.S. (2003) *Understanding International Conflicts*, Pearson Education, Inc.

Oppenheim, L. (1928) *International Law: A Treatise*, McNair, A.D. (red.), Clark: New Jersey

Osiander, A. (2001) 'Sovereignty, International Relations, and the Westphalian myth', in *International Organisations* 55: pp.251-287.

Palmer, R.R. & Colton, J. & Kramer, L. (2002) *A History of the Modern World*, New York: McGraw-Hill

Parker, G. (1984) *The Thirty Years' War*, Routledge & Kegan Paul PLC

Poggi, G. (1978) *The development of the Modern State: A sociological Introduction*, Stanford: Stanford University Press

Ruggie, J.G. (1983) 'International Regimes, Transactions and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order', in *International Regimes*, Krasner, S.D. (red.), pp. 195-231. Ithaca: Cornell University Press.

Schroeder, P.W. (1996) *The Transformation of European Politics 1763-1848*, Oxford University Press

Simpson, G. (2004) *Great Powers and Outlaw States*, Cambridge University Press

Spruyt, H. (1994) *The sovereign State and its Competitors*, Princeton, N.J.: Princeton University Press

Stanhope, P.H. (1832) *The war of the Spanish Succession in Spain*, London: John Murray

Teschke, B. (2003) Debating 'The Myth of 1648': State Formation, the Interstate System and the Emergence of Capitalism in Europe – A Rejoinder, in *International Politics*, 2006, 43, pp.531-573

Ullman, W. (1949) The Development of the Medieval Idea of Sovereignty, in *The English Historical Review* 64, 210:1-33

Vattel E. (2008) *The Law of Nations, Or, Principles of the Law of Nature, Applied to the Conduct and Affairs of nations and Sovereigns, with Three Early Essays on the Origin and Nature of Natural Law and on Luxury*, Liberty Fund: Indianapolis

Waltz, K.N. (1979) *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill.

Wedgwood, C.V. (1949) *The Thirty Years War*, London: Lowe & Brydone

Wendt, A. (1999) *Social Theory of International Politics*, Cambridge University Press

Wheaton, H. (1845) *History of the law of nations in Europe and America; from the earliest times to the treaty of Washington*, Gould, Banks & Co: New York

Wilson, W. (1918) *Fourteen Points*, Documents to accompany American History: Washington

Young, W. (2004) *International Politics And Warfare In The Age Of Louis XIV And Peter The Great*, Iuniverse

Zacher, M. W. (1992) *The Decaying Pillars of the Westphalian Temple: Implications for International order and Governance. In Governance without Government: Order and Change in World Politics*, Rosenau, J.N. & Czempiel, E. (red.) 58-101, Cambridge: Cambridge University Press

Verdragsbronnen

Vrede van Westfalen:

Knapton, P. (red.) (2010) *A general Collection of Treaties, Manifesto's, Contracts of Marriage, Renunciations, and other Publick Papers, from the year 1495, to the year 1712*, pp. 374-445, London

Vrede van Utrecht:

Chalmers, G. (1790) *A collection of treaties between Great Britain and other powers*: London: Stockdale

Congres van Wenen:

British Foreign Office (1839) *British and Foreign State Papers. 1814—1815 Volume II*, Foreign Office-London: James Rigway and Sons, Piccadilly, H.M.S.O. pp. 56-63

Congres van Berlijn:

Mowat, R.B. (1916) *Select Treaties and Documents to Illustrate the Development of the Modern European States-System*, The Clarendon Press: Oxford

Vrede van Versailles:

Schonfield, H. J. (red.) (1940) *The Treaty of Versailles: The Essential Text and Amendments*, London: Peace Book

